

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда

УДК: 342:341.222 (575.2) (043.3)

АЛИМБЕКОВ АЛМАЗ АКМАТАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК
АРАСЫНЫН КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООНУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

шифр:12.00.02-конституциялык укук, муниципалдык укук

Юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук

даражасын изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илимий жетекчи: ю.и.д., профессор
КРнын УИАнын мүчө-корреспонденти Шерипов Н.Т.**

БИШКЕК 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3.
ГЛАВА I. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ	16
1.1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты жана маңызы.....	16
1.2. Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары.....	43
1.3. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму.....	57
ГЛАВА II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КАМСЫЗДОО	70
2.1. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун конституциялык-укуктук негиздери.....	70
2.2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздери.....	91
ГЛАВА III. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ОРГАНДАРЫНЫН БЫГАРЫМ УКУКТАРЫ	106
3.1. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси.....	106
3.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары.....	123
3.3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун жакшыртуу жолдору.....	136
КОРУТУНДУ	145
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	155
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ	160

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Мамлекеттик чек аранын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы Кыргыз Республикасынын тарыхы менен тыгыз байланышта. Бүгүнкү күндө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшү менен мамлекеттик чек араны коргоо, анын коопсуздугун камсыз кылуу маселелери Кыргыз Республикасы үчүн абдан маанилүү болуп калды. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жалпы улуттук коопсуздукту камсыз кылуудан түздөн түз көз каранды жана мамлекеттик чек араны коргоо жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу максатында стратегиялык өнүгүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл.

Мамлекеттин көз карандысыздыгы, эгемендүүлүгү жана өнүгүүсү, мамлекеттик бийлик органдардын жигердүү иштеши мамлекеттик чек аранын коопсуздук деңгээлинен түздөн-түз көз каранды экендигин белгилесек болот.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, көпчүлүк учурларда ар кандай согуштардын, аскердик кагылышуулардын негизги себеби болуп мамлекеттер ортосундагы аймактык талаш-тартыштар жана чек ара чырчатактары эсептелет. Кыргызстан эл аралык коомчулукта мамлекет аралык кызматташууну ийгиликтүү жүргүзүп келет. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы төрт мамлекет менен чектешет. Облустардын ар бири чек ара аймагы болуп саналат жана республика боюнча сегиз гана район мамлекеттик чек ара менен чектешпейт.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана жоюу боюнча мамлекеттин коргонуу жөндөмдүүлүгүн арттыруу жана бул жаатта эл аралык кызматташтыкты чыңдоо максатында 2021-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө»

Жарлыкка кол койду. Президент Садыр Жапаров Коопсуздук кеңешинин жыйында жаңы концепциянын кабыл алынышын негиздеп «... улуттук коопсуздукка болгон чакырыктар, ички жана тышкы коркунучтар туруктуу эмес, алар тездик менен өзгөрүп, өнүгүп жатат. Иштин бардык чөйрөлөрүндө инновациялык технологиялардын тез өнүгүшү, агрессиянын жана башка терс факторлордун жыл сайын, ай сайын жана күн сайын өсүшү улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана коркунучтарды жаратууда...» деп белгиледи. Анткени, Кыргыз Республикасы аймактык туруксуздук менен мүнөздөлгөн өлкөлөр менен курчалган. Ооганстандагы тыйылбаган согуштук аракеттер жана коңшу өлкөлөрдөгү аймактык чыр-чатактар эл аралык терроризмдин, баңги аткезчилигинин жана мыйзамсыз курал соода жүгүртүүнүн туруктуу булактарына айланды. Мындай татаал кырдаалдарда мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселеси Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук жөнгө салуунун учурдагы кемчиликтери болуп мамлекеттик деңгээлде мамлекеттик чек ара саясатынын бардык чөйрөсүн камтыган жана чек ара коопсуздугун камсыздоого арналган программалардын жоктугу, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелеринде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуунун динамикалуу өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу кемчиликтердин жоюлбагандыгы, чек аранын айрым тилкелери боюнча коңшу мамлекеттер менен чек ара сызыгынын такталбаганы саналат.

Мындай маселелердин негизги себептери болуп чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын ченем жаратуучу ишиндеги кемчиликтери. Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуудагы негизги

көйгөйлөрдү аныктоонун натыйжалуу ыкмаларынын жоктугу жана чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу процессине катышпагандыгы, мыйзам жаратуу ишинде так максаттардын аныкталбагандыгы негизги себептердин бири.

Юридикалык илимде зыркы учурга чейин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы көйгөйлүү маселелерге арналган илимий изилдөө иштеринин өтө аздыгы диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу болуп саналат. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмдерин жакшыртуу максатында илимий изилдөөлөрдү күчөтүү менен татаал экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоонун концепсиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, чек ара кызматынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун жогорулатуу керек.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик укуктук базасы заманбап улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун талаптарына шайкеш келбейт жана кырдаалдын өнүгүшүн эске алуу менен Кыргыз Республикасы менен Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин мүчө-өлкөлөрү үчүн чек ара коопсуздук тутумун андан ары өркүндөтүүгө муктаж.

Учурда улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун теориялык жана усулдук негиздерин, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоонун концептуалдык негиздерин, өлкөнүн чек ара саясатынын моделдерин жана принциптерин иштеп чыгуунун маанисин жогорулатуу керек.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун натыйжалуу тутумун калыптандыруу, анын түзүмүн жана функцияларын өркүндөтүү учурдагы практикалык жана саясий мааниге ээ. Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун натыйжалуулугу көбүнесе анын иштөө механизмдинин

үзгүлтүксүз иштешине жана андан ары өркүндөтүлүшүнө көз каранды. Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо тармагындагы аткаруу бийлигинин органдарынын аракеттерин координациялоо, ошондой эле координациялык ыйгарым укуктарды жана аракеттерди саясий жана укуктук камсыздоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мүмкүнчүлүктөрү толук ишке ашырылган эмес.

Теманын актуалдуулугун иштеп чыгуу даражасы. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери юридикалык илимдин маанилүү бөлүгү болуп саналат жана илимий изилдөө ишинин объектиси катары абдан актуалдуу. Кыргызстанда мамлекеттик чек араны коргоо боюнча жобо биринчи жолу 1999-жылдын 19-мартындагы №27 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде белгиленген.

Диссертацияда каралып, талдоого алынган көптөгөн көйгөйлүү теориялык жоболор мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоого арналган илимий эмгектерде эл аралык-укуктук, конституциялык-укуктук, тарыхый жана башка аспектилерде чагылдырылган.

Илимий адабияттарда «мамлекеттик чек ара» сыяктуу укуктук категориялардын маңызын жана мазмунун ачуунун теориялык аспектилерине көп көңүл бурулган. Атап айтканда, орус адабиятында «аймак» түшүнүгү Аленкин, В.В., Бабурин С.Н., Бахрах Д.Н., Богданов С.А., Доленко Д.В., Левакин И.В., Барциц И.Н., Бейдина Т.Э., Кутафина О.Е., Козлов А.Е., Лазарев Б.М., Лейбо Ю.И., Лысенко В.И., Щербаков Д.А., Хропанюк В.Н. жана башка окумуштуулардын илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Келтирилген авторлордун эмгектеринде мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун заманбап концепциясына

тиешелүү болгон, теориялык пайдубал тургузулган. Илимий эмгекте «коопсуздукту камсыздоо», «коргоо» жана «сактоо» сыяктуу түшүнүктөр чечмеленген. Мамлекетибизде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу, жана коргоо боюнча тиешелүү мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердүүлүгүн изилдөөгө олуттуу көңүл бөлүнгөн. Тийиштүү тажрыйбалык кеңештер иштелип чыккан.

Андан сырткары, мамлекеттик чек араны коргоонун конституциялык-укуктук маселелерине изилдөө жүргүзгөн орус окумуштуулары В.В. Сергеев, Д.А. Щербаков, Д.С. Субботкин, В.Н. Чебаев жана башкалардын эмгектерине талдоо жүргүзүлгөн.

Кыргызстанда мамлекеттик чек араны коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук маселелерине арналган илимий иштер өтө аз. Бирок, мамлекеттик чек аранын жалпы маселелерине арналган илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн кыргыз окумуштуулары Арабаев Ч.И., Аманалиев У.О., Аламанов С.К., Базарбаев Э.Э., Бейшембиев Э.Д., Кубатов И.К., Нурбеков К., Тургунбеков А.Т., Малабаев Д.М., Молдоев Э.Э., Мусабекова Ч.А., Ожукеева Т.О., Токтогулов А.А., Усубалиев Т.У., Эсенбаев М.А., Шерипов Н.Т. жана башка бир катар авторлорду атасак болот.

Изилдөөнүн ченемдик укуктук базасы болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салган ченемдик-укуктук актылардан турат: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдар, мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы ж.б.

Диссертациялык изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын

мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерине байланышкан маселелерди комплекстүү изилдөө жана чек ара мыйзамдарын жакшыртуу боюнча илимий негиздүү сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Алдыга коюлган максат төмөнкү теориялык, методологиялык жана практикалык милдеттерди аныктады:

1) мамлекеттик чек ара концепциясынын укуктук табиятына жана маңызына аныктама берүү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери боюнча айрым түшүнүктөрдүн аныктамаларын толуктоо;

2) Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча усулдарды талдоо;

3) Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунун жана бул тутумдагы укуктук камсыздоонун ордун белгилөө жана талдоо;

4) ченемдик-укуктук актыларда иштелип чыккан жана колдонуудагы чек ара коопсуздугун камсыздоонун концептуалдык түшүнүктөрүн талдоо жана аны жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

5) Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык укуктук базасын изилдөө жана аларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

6) Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунда жана чек ара саясатын ишке ашырууда Чек ара кызматынын ордун жана ролун талдоо жана Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

7) мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча

башкаруу органдарынын мамлекеттик чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашырууда өз ара аракеттенүүсүн изилдөө;

8) Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоону жакшыртуу боюнча илимий негиздүү тажрыйбалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоону конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салган ченемдик-укуктук актылар саналат.

Изилдөөнүн усулдук негиздери. Диссертациялык изилдөөдө автор Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин изилдөөдө тутумдуу, салыштырмалуу, тарыхый, ченем чыгаруучу, формалдуу-логикалык ж.б. комплекстүү усулдарды колдонгон. Изилдөө ишинин усулдук базасын диалектикалык таанып-билүү усулу түзөт. Бул усулдарды комплекстүү колдонуу диссертациянын предметин ойлонуштурууга жана ачыктоого мүмкүндүк берди.

Диссертант тарабынан чек ара коопсуздугун камсыздоонун, мамлекеттик чек араны коргоонун жана кайтаруунун тажрыйбасын жалпылоодо, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоодо формалдуу укуктук усул колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп диссертация мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Изилдөө ишинде геостратегиялык тенденциялар жана геосаясий факторлорду талдоонун негизинде Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун чыңдоо зарылдыгы такталган. Диссертацияда Кыргыз

Республикасынын чек ара коопсуздугу түшүнүгүнө аныктама берилген, анын мазмуну жана түзүмү классификацияланган. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги принциптери, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу тутумунда чек ара коопсуздугунун орду жана ролу аныкталган.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо тутумунда институционалдык өзөгү катары Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишин жакшыртуунун жаңы ыкмалары жана концепциясы иштелип чыкты. Азыркы шарттарда диссертант тарабынан чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоонун механизмдерин жакшыртуу боюнча илимий сунуштарды негиздөө менен чек ара коопсуздугун камсыздоонун саясий-укуктук базасын өнүктүрүүнүн негизги багыттары белгиленген.

Изилдөө ишинде Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча иш-чараларды координациялоо жана мамлекеттик чек араны чыңдоо кызыкчылыгында эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү боюнча негиздүү сунуштар иштелип чыкты.

Коргоо үчүн төмөнкү илимий жоболор жана корутундулар сунушталат:

1. Мамлекеттик чек ара конституциялык түзүлүштүн институту катары эгемендүүлүктү аныктоочу мамлекеттин белгилеринин борбордук элементи болуп саналат деген автордун корутундусу негизделет. Колдонулуп жаткан жалпы теориялык көз караштарды талдоонун негизинде, «мамлекеттик чек ара» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди: «мамлекеттик чек ара – бул бир мамлекеттин аймагын башка мамлекеттин аймагынан эгемендүүлүктүн, аймактык бүтүндүгүн жана саясий көз карандысыздыгын аныктаган, эл аралык укуктук режимге ээ болгон укуктук жөнгө салуунун объектиси».

2. Диссертант тарабынан 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесине «чек ара коопсуздугу» түшүнүгүнө төмөнкүдөй автордук аныктама сунушталат: «Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы» түшүнүлөт.

3. Изденүүчү тарабынан чек ара коопсуздугунун укуктук камсыздоо концепциясына төмөнкүдөй автордук аныктама иштелип чыкты: «Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо – бул мамлекеттик чек арада коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти түзүү, ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу, өзгөртүү же толуктоо жана алардын аракеттеринин чектерин аныктоо аркылуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын компетенциясын түзүү жана бекитүү саналат».

4. Диссертацияда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн ченемдик-укуктук тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө автордун корутундусу негизделет. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы изилдөөлөрдүн усулдук маселелеринин өзгөчөлүктөрүн изилдөө чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын иштеп чыгуунун методологиясы боюнча бирдиктүү түшүнүккө келүүгө мүмкүндүк берди. Буга ылайык, автор тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү үчүн «Кыргыз Республикасынын чек ара

коопсуздугун камсыздоо концепциясын» иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушу негизделет.

5. Юридикалык адабияттарды жана мыйзамдарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын улуттук коопсуздук, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумундагы орду аныкталган. Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү негизделген. Автор, бул иш эки багыт боюнча ишке ашырылышы зарыл деп эсептейт: ченемдик-укуктук базаны жакшыртуу жана санариптик инфратүзүмдү өркүндөтүү.

6. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу тармагында башкаруу чечимдерин кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чөйрөсү аныкталды. Бул органдардын конституциялык-укуктук статусу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алынган жана мамлекеттик чек араны коргоо боюнча милдеттерди толук аткарууну камсыз кылган ар кандай юридикалык күчкө ээ тиешелүү ички укуктук актыларда баяндалганы аныкталды.

7. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагын жакшыртуу максатында негизги ченемдик-укуктук актылардын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылчылыгы негизделет. Анткени, орчундуу өзгөртүүлөр чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоону талап кылат. Бул максаттар үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

7.1. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун бирдиктүү тутумун түзүү зарылчылыгы негизделди. Чек ара органдарынын ишмердигин укуктук негизин түзүүчү мыйзам катары «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын статусу жөнүндө» жаңы мыйзамды кабыл алуунун зарылдыгы негизделет. Бул мыйзам мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тутуму, чек ара коопсуздугун

камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү, мамлекеттик чек аранын сапаттуу жаңы көрүнүшүн түзүү, чек ара маселелери боюнча эл аралык байланыштарды өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү жана чек ара мамилелеринин бардык субъекттеринин ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган жоболорду камтышы керек.

7.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун аскердик-күч фактору чечүүчү мааниге ээ болгондугуна карабастан, чек ара аймагында улуттук коопсуздукка коркунуч жараткан аскердик эмес факторлор барган сайын маанилүү роль ойноп жаткандыгына байланыштуу мамлекеттик чек араны ыкчам-иликтөө ыкмалары менен коргоо зарыл. Автор тарабынан, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алуу сунушталат.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүнүн актуалдуу маселелерин чечүүгө багытталгандыгы менен аныкталат. Автор бир катар ченемдик укуктук актыларды, атап айтканда, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын» кабыл алууну сунуштаган.

Диссертациядагы негизги тыянактар жана жоболор «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу ишинде, Чек ара кызматынын кадрларын даярдоодо жана практикалык окутууда, ошондой эле

жогорку жана орто юридикалык билим берүү мекемелеринде конституциялык укук сабагын берүү процессинде колдонулушу мүмкүн.

Диссертацияда орун алган жоболор чек ара коопсуздугун камсыздоо механизмдериндеги чек ара кызматынын ролуна тиешелүү болгон андан аркы теориялык иштеп чыгуулар үчүн пайдалуу болушу ыктымал.

Диссертацияда камтылган жоболор, тыянактар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо процессинде, мамлекеттик чек арага тиешелүү маселелерди жөнгө салуучу эл аралык келишимдерди даярдоодо, ошондой эле мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамдарды жана жаңы ченемдик-укуктук актыларды даярдоодо, өркүндөтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негиздүүлүгү жана тактыгы. Бул изилдөөнүн тыянактары ата-мекендик чек ара кызматынын тажрыйбасынын, чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча мамлекеттик комиссияларынын материалдарын, мыйзамдарды, статистикалык маалыматтардын, мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча жарыяланган материалдарды объективдүү талданышына негизделет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жана ишке киргизүү. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык апробациялоо автор тарабынан жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган. Автор тарабынан изилдөөдө белгиленген бир катар тажрыйбалык сунуштар Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ведомстволук ченемдик актыларын даярдоодо пайдаланылган.

Диссертациянын теориялык тыянактары «Конституциялык укук», «Административдик укук», «Мамлекет жана укук теориясы»,

«Укук коргоо органдары» окуу дисциплиналары боюнча дарстарды жана семинардык сабактарды даярдоодо жана өткөрүүдө колдонулат.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен аныкталат. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, колдонулган ченемдик булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ГЛАВА I. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ.

1.1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты.

Мамлекеттик чек аралар, алардын пайда болушу, жана анын коопсуздугун камсыздоо маселеси өзгөчө коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн заманбап шарттарында өтө актуалдуу болуп саналат. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин түзүлгөн чек аралардын өзгөрбөстүгүн эл аралык укуктун тынчтыкты сүйүүчү принциптерин кармануу менен расмий таануу деле кээ бир мамлекеттердин башкаларга аймактык дооматтар маселесин жок кыла албайт. Азыркы мезгилге чейин кээ бир мамлекеттер аймактык көйгөйлөрдү дипломатиялык сүйлөшүү жолу менен чече албагандыктан, талаштуу чек ара аймактарында куралдуу кагылышуулар болуп жатат.

Мамлекеттин маңызы жөнүндө маселе татаал жана байыркы. Бардык мамлекеттердин философтору жана окумуштуу юристтери мамлекеттин пайда болуусун жана өнүгүүсүн бүгүнкү күнгө чейин тынымсыз изилдеп келишет. Юридикалык адабияттарда «мамлекет» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Мисалы, Н.И. Матузов, мамлекет белгилүү бир аймакта саясий бийликти өзгөчө таптык, жалпы адамзаттык, диний, улуттук жана башка кызыкчылыктардын кызыкчылыгында жүзөгө ашырган уюм катары мүнөздөйт [1, 27-б.]. Мындан тышкары, Н.Коркунов белгилегендей, «мамлекет – бул эркин адамдардын коомдук бирикмеси, ал мамлекеттик органдарга өзгөчө мажбурлоо ыйгарым укуктарын берүү жолу менен күч жана тынчтык жолу менен түзүлгөн» [2, 47-б.].

Мындай ар түрдүү аныктамалар мамлекеттин феномен катары татаал жана ар тараптуу кубулуш экендиги, ошондой эле бир эле мамлекеттик-укуктук кубулуштарды жана институттарды изилдөөдөгү ар түрдүү мамилелер менен түшүндүрүлөт, алардын бири мамлекеттик аймак жана мамлекеттик чек ара.

Ал эми австриялык юрист А.Паршин «мамлекет» түшүнүгүнө аныктама берүү кыйынчылыктары терминдин объектилердин жана кубулуштардын көп түрдүүлүгүн билдиргендигинен улам күчөйт деп адилеттүү белгилейт. А.Паршиндин өз илимий изилдөөсүндө мамлекетти эки мааниде карайт. Биринчиси, кенири мааниде, мамлекет - бул коомдун өзүнө же анын кандайдыр бир өзгөчө формасына карата колдонулат. Ал эми, тар мааниде башкаруу органы, башкаруу субъектиси, улут же аймак жөнүндө сөз кылууга болот» деген ойду билдирет [3, 17-б.].

Улуу ойчул Аристотель (384 – 322 жж. б.з.ч.) мамлекет көз карандысыз жана башкага муктаждык болбогон, жарандардын өз алдынча байланышы деп белгилеген. Кайра жаралуу доорунун көрүнүктүү ойчулу Никколо Макиавелли (1469 – 1527 жж.) мамлекетти реалдуу мамлекеттик кызыкчылыктарды аткаруудан алынууга тийиш болгон жалпы жыргалчылык аркылуу аныктаган.

Мына ошондуктан, бул маселеге арналган эмгектерди талдоо мамлекет негизги көрүнүш катары адамзаттын өнүгүүсүнүн бүткүл мезгилинин ичинде өзүнүн спецификалык мүнөздөмөлөрү боюнча башка мамлекетке чейинки жана мамлекеттик эмес субъектилерден олуттуу түрдө айырмаланып келгендиги көрүнүп турат. Аларды окуп үйрөнүү жана аныктоо биздин мамлекеттин да, башка чет өлкөлөрдүн да тарыхын гана эмес, азыркы учурун да терең, ар тараптуу түшүнүүгө жол ачат.

Мамлекеттин бар болгон аныктамаларынын катмарынан, ошондой эле бул эмгекте берилген аныктамалардын негизинде анын эң маанилүү белгиси жана негизги өзгөчөлүгү аймактын болушу деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттин аймагы материалдык базанын бир түрү, ансыз ал жашай албайт. Бул мамлекеттин болушунун жана иштешинин табигый шарты.

Демек, «мамлекеттин аймагы» категориясынын укуктук мүнөзүн жана табиятын аныктоо, анын бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыздоо менен байланышкан актуалдуу маселелер эл аралык укукта гана эмес, ошондой эле ата мекендик укуктун да изилдөө предмети болуп саналат.

Мамлекеттик аймак деп, адатта, биз мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылуучу мейкиндикти түшүнөбүз. Мамлекеттик аймактын курамдык бөлүгүнө жер жана анын асты, дарыялар, көлдөр, жасалма суу сактагычтар, башка мамлекеттин суу аймагы, кургактыктагы жана суу үстүндөгү аба мейкиндиги ж.б. эквиваленттүү объекттер кирет.

Мына ошентип, «мамлекеттик аймак» менен «мамлекеттик чек ара» түшүнүктөрү ажырагыс, бири-бирне өтө тыгыз байланышта. Анткени, ар бир мамлекеттин аймагы белгиленген тартипте мамлекеттик чек ара менен белгиленет. Тактап айтканда, ал жердин, жер казынасынын, суулардын жана аба мейкиндигинин чектерин аныктоочу сызык жана аны бойлоп өтүүчү вертикалдуу бети деп түшүнүлөт.

Мамлекеттин аймагы эл аралык укукта иштелип чыккан концепцияга ылайык, мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруунун мейкиндик чегин билдирет. Ар бир мамлекет мамлекеттин аймагында жана анын чектеринде аймактык үстөмдүктү жүзөгө ашырат [4, 112-б.]. Демек, «мамлекеттик аймак» категориясы «мамлекеттик бийлик», «эл» түшүнүктөрү менен бирге мамлекеттин болуусунун формуласын бекитет.

Окумуштуулардын көз караштарын салыштыруу менен талдоо жүргүзсөк, «мамлекеттик аймак» түшүнүгү С.Н.Бабури тарабынан терең иштелип чыккан [5, 112-б.]. Анын пикири боюнча, мамлекеттин аймагы деп тигил же бул мамлекеттин эгемендигинде турган аймак түшүнүлөт. Башкача айтканда, мамлекеттик аймактын маанилүү өзгөчөлүгү анын чек араларында өзүнүн аймактык үстөмдүгүн жүзөгө ашырган белгилүү бир мамлекетке таандыктыгы болуп саналат. Мына ошондуктан, аймак мамлекеттин эгемендүүлүгү жана бийлиги жайылган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси болуп саналат.

Мамлекеттин белгилеринин ичинен *эгемендүүлүк* негизги орунду ээлейт. Мамлекеттин эгемендиги анын аймагына гана таандык жана башка мамлекеттин чек арасы белгиленген жерде аяктайт. Демек, чек ара өлкөнүн

аймактык чектерин гана эмес, мамлекеттин эгемендүүлүгүнүн даражасын да аныктайт.

Мындан тышкары, мамлекеттин төмөндөгү белгилери эгемендүүлүк концепциясынын салыктарды жана жыйымдарды чогултуу, мамлекеттин юрисдикциясы, бийлик жана башкаруу аппараты сыяктуу мазмундук аспектинин чагылдырат. Мамлекеттин ар бир белгиси бири-биринен көз каранды болуп саналат. Мисалы, салыктарды же милдеттүү төлөмдөрдү мамлекеттик аппаратсыз өз убагында, так жыйноо таптакыр мүмкүн эмес. Ал эми мамлекеттик аппарат салыктык кирешелерсиз керектөөлөрүн каржылай албайт. Аталган белгилер мамлекеттин көз карандысыздыгынын концепциясын түзөт. Мына ошондуктан, мамлекеттик чек ара көз карандысыздыгын аныктоочу мамлекеттин белгилеринин тутумунун борбордук элементи болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттик чек ара мамлекеттик аппарат иштеген, салыктар жана жыйымдар алынуучу чектерди, башкача айтканда, мамлекет толук ыйгарым укуктарга ээ болгон чектерди белгилейт, ошондой эле аны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын органдарды түзүү үчүн негиз болуп саналат.

Азыркы шарттарда, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн, аймактык бүтүндүгүн, мамлекеттик чек аранын кол тийбестигин жана өлкөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуу өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Аталган көйгөйлөр мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын жигердүү жүргүзүү менен мамлекеттин өзгөчө камкордугунун предмети болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо жана коргоо боюнча маселелерге талдоо жүргүзүү чек аранын өзүн табияттагы, коомдогу жана илимдеги ордун социалдык кубулуш катары терең түшүнбөй щтуруп, терең изилдөө мүмкүн эмес. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу - бул мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу гана эмес, чек ара көйгөйлөрүн чечүү жана өнүктүрүү

тенденцияларын иштеп чыгуу, чек арадагы тийиштүү мамлекеттик органдардын башкаруу ишинин усулдук негиздерин түзүү мүмкүндүгү.

«Мамлекеттик чек ара» түшүнүгү эл аралык мамилелерде өлкөнүн макамын аныктоочу категориялардын бири жана мамлекеттин негизги атрибуту катары илимий-теориялык изилдөө ишинин объектиси катары талдоо жүргүзүү үчүн ар дайым актуалдуу. Мамлекеттик чек ара өзүнүн коомдук-саясий маанисинде эгемендүү коомдун коомдук-мамлекеттик турмушунун тынымсыз өнүгүп келе жаткан тутуму болгондуктан, мамлекеттик чек ара түшүнүгү тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп, коомдук-саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө жараша жаңы маанилүү элементтер менен толукталып турат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө «чек» түшүнүгүн терең талдап түшүнүүбүз керек. Жалпы мааниде «чек» сөзү эски орус тилинде 14-кылымдан бери белгилүү болгон «чет» формасынын туундусу. Байыркы орус тилинде «гран» сөзүнөн «жердин же каптал тилкелердин чектериндеги бак-дарактардагы белги» дегенди билдирген жана кайра жалпы славян гранина, ал эми «чек ара» - границага кеткен. Демек, «чек» түшүнүгү «чет» деген сөздөн, башкача айтканда материалдык объектилердин жана тутумдардын чекке ээ болуу универсалдуу касиетин чагылдырат.

В.Ф. Молчановский «Мамлекеттик чек ара» термини татаал коомдук-саясий кубулушту чагылдырып, салыштырмалуу өз алдынча эки түшүнүктөн – «чек ара» жана «мамлекет» деген түшүнүктөн турат жана аны ар кандай позициядан кароого болот» деп белгилейт [6, 17-б]. Чек ара объекттин же тутумдун мейкиндиктин аныктыгын гана эмес, анын масштабын, аянтын, ошондой эле тарыхый чектердин көлөмүн да билдирет. Тарыхый чектер тарыхый мезгилдердин, процесстердин жана айрым окуялардын башталышын жана аяктоосун көрсөтөт. Чек ара чындыгында эки чектеш (байланышуучу) кубулуштун жалпы чекити, учуру, сызыгы, бети.

«Мамлекеттик чек ара» термини «мамлекет» термини менен тыгыз байланышта жана коомдук-саясий мамилелерде анын негизги белгилеринин

бирин чагылдырат. Мамлекеттик чек ара термини татаал коомдук-саясий субъекттин чегин чагылдырат жана ал мамлекеттин негизги белгиси болуп саналат.

Кыргыз Республикасында «мамлекеттик чек ара» термини алгач ирет 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында камтылган аныктамада белгиленген [7]. Мыйзамдын 1-беренесинде «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы - мамлекеттик аймактын чегин аныктаган тилке жана ал тилке боюнча тигинен өтүүчү үстүңкү бет, башкача айтканда, эгемендүүлүк өкүм сүргөн мейкиндик чеги болуп саналат» деп белгиленген.

Бул аныктамада белгиленгендей «мамлекеттик аймактын чегин аныктоочу тилке» деген жобо анын укуктук өзгөчөлүгүн белгилейт, бирок мындай аныктама дагы мамлекеттик чек аранын маани-маңызын толук чагылдырбайт. Биздин оюбузча, мамлекеттик чек ара мамлекеттин аймактык чегин гана эмес, мамлекеттердин ортосундагы демаркация сызыгын да белгилейт. Орус окумуштуусу Б.М. Клименко илимий изилдөө ишинде «чек ара аймагында мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин татаал тутуму түзүлөт, анын диапозону өтө кенен жана достуктан, кастыкка чейин созулат» деп белгилейт [8, 47-б].

Мамлекеттик чек ара – мамлекеттин кургактыктагы, суу аймактарынын жана аба мейкиндигинин эгемендигинин чектерин аныктоочу, жердин жана суунун бетиндеги реалдуу сызыгы, ошондой эле ал аркылуу өткөн вертикалдуу тегиздик [9, 137-б].

Мамлекеттик чек аранын конституциялык-укуктук макамы мамлекет аралык ратификацияланган эл аралык келишимдер жана ата мекендик мыйзамдар менен аныкталат. Мамлекеттик чек аранын конституциялык-укуктук макамы деп чек аранын бүтүндүгүн камсыз кылуу, чек арада коркунучтарды жоюу менен тартипти жана коопсуздукту камсыз кылуу максатында чектеш мамлекеттер менен түзүлгөн эл аралык келишимдер

менен аныкталуучу жана мыйзамдарда белгиленген укуктук режимдерди түшүнөбүз. Ошентип, мамлекеттик чек аранын укуктук макамына ылайык, мамлекет чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн өзгөчө чараларды көрөт. Башкача айтканда, мамлекеттердин көз карандысыздыгын, аймактык бүтүндүгүн, аймактык жана мамлекеттик чек аранын кол тийбестигин, эл аралык мамилелерди, мамлекеттер ортосундагы талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечүү, коркутуудан же күч колдонуудан баш тартуу сыяктуу эл аралык укуктун принциптерин сактоонун негизинде жүзөгө ашыруу керек. Мамлекеттик чек арага байланыштуу тышкы саясаттын өзөгүн түзгөн жогоруда аталган принциптер 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамында бекитилген [10]. Бекем мамлекеттик чек араларды орнотуу жана аларды туура жөнгө салуу мамлекеттердин ортосундагы эл аралык тынчтык мамилелерди өнүктүрүүнүн натыйжалуу фактору болуп саналат.

Мамлекеттердин чечилбеген аймактык талаш-тартыштары көп учурда алардын ортосундагы согуштук чыр-чатака, куралдуу кагылышууларга жана согуштарга алып келген. Мамлекет аралык коопсуздукту сактоодо жана чындоодо негизинен бул эл аралык принциптер абдан маанилүү. Эгерде, мамлекеттер ортосунда аймактык дооматтар үчүн негиздер болсо, мамлекеттик чек аранын өзгөрүшү тынчтык жолу менен макулдашуунун негизинде жүргүзүлүшү шарт. Натыйжада такталган чек аралар мамлекеттер тарабынан белгиленип, мыйзамдуу түрдө тастыкталат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы мамлекеттин негизги атрибуту катары мамлекеттик аймактын укуктук макамын жана эгемендүүлүктүн чегин бекитет. Андан сырткары, мамлекеттик чек ара эл аралык аренада Кыргыз Республикасынын геосаясий, укуктук жана экономикалык мейкиндигинин чегин аныктайт. Чек ара – бул улуттук коопсуздукту камсыздоо, бажы, миграция жана мамлекеттик контролдун башка түрлөрүн жөнгө салуунун табигый чеги. Мына ошондуктан,

мамлекеттик чек ара улуттук коопсуздукту камсыз кылуу менен улуттук кызыкчылыктарды коргоонун негизги кепилдиги, каражаты катары иштейт.

Мамлекеттик аймактын ажырагыс бөлүгү болуп жер казынасы эсептелет. Учурда, жер казынасынын чеги мамлекеттер тарабынан белгиленбейт. Бирок, адабияттарда теориялык аспектиде жер казынасынын чек арасы мамлекеттик чек ара белгиленген жердин борборуна чейинки созулган вертикалдуу бетин белгилесек болот. Мына ошентип, жер үстүндө чийилгендиги боюнча мамлекеттик чек араны төмөнкүдөй бөлүп карасак болот:

Кургактагы чек ара - бул мамлекеттер аралык түзүлгөн келишимдердин негизинде кургак жерде белгиленген, бир мамлекеттин аймагын башка мамлекеттин чектеш аймагынан бөлүп турган сызыктар. Чет элдик сөздөрдүн сөздүгүндө мындай чек аранын белгилерин тоолор, дарыялар түзүп, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен чийилип, орографиялык деп аталат [11, 682-б.].

Баарыбызга белгилүү болгондой, мамлекеттер аралык тажрыйбада мамлекеттик чек араны орографиялык, геометриялык жана географиялык түргө бөлүп кароого болот. *Орографиялык чек ара* – тоолордун жана дарыялардын суу бөлгүчтөрүн бойлото, рельефин эске алуу менен тартылган сызык.

Геометриялык чек ара аймактын рельефин эсепке албастан, калктуу аймактарды айланып өтөт. Ал эми, *географиялык чек ара* белгилүү бир географиялык координаттар аркылуу өтөт (параллель же меридиан менен дал келиши мүмкүн). Мисалы, параллельдер жана меридиандар боюнча сызылган географиялык чек аралар Африка менен Америкада кездешет, алар колониялар үчүн метрополия штаттары тарабынан түзүлгөн.

Суу чек аралары дарыялардагы, көлдөрдөгү жана башка суу объектилеринде, ошондой эле деңиздергеи чек ара сызыктарына бөлүнөт. Дарыялар боюнча чек ара мамлекет аралык макулдашуулар менен тастыкталат. Дарыя, суу, көл же башка суу объектисинин боюндагы

мамлекеттик чек ара жээктердин контуру же суунун деңгээли өзгөрсө же дарыянын агымы тигил же бул багытта четтеп кетсе да өзгөрбөйт. Суудагы чек аралар мамлекеттер арасында бир тараптуу өзгөртүүгө мүмкүн эмес. Суудагы чек араларда көпүрөлөрдү, дамбаларды же башка ушул сыяктуу курулуштарды кайра жабдуу же бузуу зарыл болсо, эгерде мындай аракеттер чек ара сызыктарын өзгөрүшүнө алып келиши мүмкүн болсо, тиешелүү иш ошол тараптын макулдугун алгандан кийин гана башталышы мүмкүн.

Аба мейкиндигинин чек арасы – бул тиешелүү мамлекеттин аба мейкиндигинин чек арасы катары кызмат кылган, жер бетиндеги жана суудагы мамлекеттик чек ара боюнча өтө турган вертикалдуу тегиздик. Аба мейкиндигинин чек аралары боюнча атайын келишимдер жок болгондуктан, бирок аларды бузуу мамлекеттер ортосунда олуттуу кыйынчылыктарга алып келиши мүмкүн. Мамлекеттин аба аймагынын бийиктик чектери эл аралык тажрыйбада иш жүзүндө белгиленбеген, демек, Кыргыз Республикасынын бийиктик чек аралары али белгилене элек. Бирок, акыркы убакта, адамзаттын космос мейкиндигин изилдөөсүнө байланыштуу, мамлекеттин бийик тоолуу аба чек ара маселеси актуалдуу болуп калды.

Коңшу мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын кесилишин таануу ыкмалары боюнча мамлекеттик чек аралар эки түргө бөлүнөт: *тарыхый жана келишимдик негизде белгиленген чек аралар*.

Келишимдик чек аралар сызыгы жерде белгиленген жана тиешелүү эл аралык укуктук актыларда баяндалган, чектеш тараптар өз ара тааныган мамлекеттик чек аралар деп таанылат.

Тарыхый белгиленген чек аралар – укуктук абалы мамлекеттер аралык келишимде аныкталбаган же белгиленбеген, бирок мамлекетке тийиштүү чек ара катары сакталып келген жана мамлекеттер тарабынан таанылган чек араларды айтабыз. Тарыхый белгиленген чек ара макамына карата эл аралык укуктук салтты түзөт жана анын негизинде мамлекеттер милдеттенмелерге ээ болушат. Келечекте мындай чек аралардын макамы мамлекет аралык

келишимдерде, анын ичинде демаркациялоо боюнча макулдашууларда да тастыкталышы мүмкүн.

Келишимдик негизде белгиленген чек ара сызыктары эки тарап тааныган, мамлекеттер аралык макулдашуулар менен тастыкталган жана тиешелүү эл аралык укуктук актыларда баяндалган мамлекеттик чек аралар. Мындай учурларда кургактык чек ара сызыгынан өтүү эл аралык келишимде кеңири баяндалат жана бул келишимдин ажырагыс бөлүгү болуп саналган картага түшүрүлөт, башкача айтканда, белгилүү бир аймакка мыйзамдуу ээлик кылуу маселеси чечилет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо коңшу мамлекеттердин ички мыйзамдарында жана эл аралык келишимдеринде мамлекеттик чек аранын иштешинин өзгөчө режими белгиленет. Мисалы, коңшу мамлекеттер менен чек арадан өтүүнүн жана чек арага жакын жайгашкан аймактарда чарбалык иштердин ар кандай түрлөрүн жүргүзүүнүн режимдик эрежелерин белгилөөчү эл аралык келишимдерден 1996-жылдын 4-июнундагы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө [12], 1996-жылдын 12-июлундагы Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө [13], макулдашууларды атасак болот.

Азыркы этапта эл аралык укуктун тажрыйбасында мамлекеттик чек аралар боюнча мамлекеттер арасында туруктуу макулдашууларга жетишүү тенденциялары байкалууда. Баарыбызга белгилүү болгондой башка тармактар боюнча эл аралык келишимдер, адатта, мөөнөтүнүн бүтүшү, жокко чыгаруу, согуш, жокко чыгаруу ж.б. ушул сыяктуу ар кандай себептерден улам токтотулат. Мамлекеттик чек ара маселелери боюнча макулдашуулар чек араны туруктуу негизде белгилөөгө багытталгандыктан жана убактылуу мөөнөткө түзүлбөгөндүктөн, жогоруда аталган себептер менен токтотулушу мүмкүн эмес. Эл аралык укукта жана тажрыйбада мамлекеттик чек араны белгилөө туруктуу негизде жүргүзүлөт деп түшүнүлөт. Чынында эле

мамлекеттик чек арага кол тийбестик жана аймактын бүтүндүгү принциптери белгиленген.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык мамлекеттик чек ара төмөнкүдөй белгиленет [14].

Куракта мамлекеттик чек аралар мүнөздүү чекиттер жана рельефтик сызыктар жана ачык көрүнүп турган жерлер боюнча сызылат. Эл аралык келишимдерде мамлекеттердин чек араларын белгилөөнүн башка тартиптери каралышы мүмкүн. Мисалы, бир катар учурларда чек ара рельефти, дарыялардын, көлдөрдүн конфигурациясын эсепке албастан чийилип калышы мүмкүн.

Дарыяларда мамлекеттик чек ара дарыянын ортосу же дарыянын негизги агымынын ортосу боюнча сызылат. Негизги жээк эң чоң суу агымы өтүүчү деп эсептелет. Эл аралык тажрыйбада дарыяларда белгиленген мамлекеттик чек ара суунун эң төмөнкү жана максималдуу жогорку деңгээлинде дагы чек ара сызыгынын өзгөргөнүнө карабастан өзгөрүүсүз калуусу шарт. Бул шарт табигый кубулуштардан улам дарыянын нугу өзгөргөн учурларга да тиешелүү. Мындай учурларда мамлекеттик чек ара тараптардын атайын макулдашуусу боюнча гана өзгөртүлүшү мүмкүн. Ар бир тарап дарыяга жакын сууга ээ болушу керектиги эске алынган. Мындай мүмкүнчүлүк эл аралык мыйзамдарда каралган жана өкмөттүн тажрыйбасы менен тастыкталган.

Көлмөлөрдө - мамлекеттик чек ара көлмөнүн жээгиндеги жерлерди бириктирүүчү түз сызык боюнча белгиленет.

Ал эми, суу сактагычтарда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы чыгуучу жерлердин суу сактагычтын жээктери менен байланыштырган түз сызыктар боюнча белгиленет.

Гидроэнергетикалык тармактардын суу сактагычтарындагы жана башка жасалма көлмөлөрдөгү мамлекеттик чек арасы сызыгы боюнча ал сууга толгонго чейин жер үстүндө белгиленет. Гидротехникалык

курулмалардын суу сактагычтарына жана башка жасалма көлмөлөргө мамлекеттик чек араны белгилөөнүн башка тартиби эл аралык келишимдеринде аныкталышы мүмкүн. Эгерде, мисалы, жасалма суу сактагыч курулганга чейин мамлекеттик чек ара ийри-буйру дарыянын нугу боюнча өтсө, анда тараптар аны түздөп, жер бетинде анын абалы суунун бетиндеги позициясына ылайыкташтырылгандай кылып белгилей алышат. Чек ара сызыгын коргоо, ошондой эле суу сактагычты чарбалык максатта пайдаланган адамдар катары көз менен аныкталышы мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек арасы *темир жол жана автомобиль көпүрөлөрү, дамбалар жана дарыялардын чек ара тилкелерин* кесип өткөн башка курулуштар боюнча ортоңку же технологиялык огу боюнча кесип өткөндүгүнө карабастан мамлекеттик чек ара белгиленет.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык, мамлекеттик чек ара атайын иштелип чыккан чек ара белгилери менен белгиленет, алар так көрүнөө жана бекем болуушу зарыл. Чек ара белгилеринин түрү, формасы, өлчөмү жана орнотуунун тартиби эл аралык келишимдеринин талабына жана Министрлер Кабинети тарабынан аныкталат. Атайын белгилерди иштеп чыгууда чек ара аймагынын, мисалы, кургактыктагы чек ара, дарыялардагы же суу сактагычтардагы белгиленген чек аралар боюнча өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен белгилердин тиешелүү формасы, өлчөмү, түрү жана түсү тандалат.

Чек ара сызыгын башка, кабыл алынбаган система боюнча демаркациялоо же чек ара белгилерин башка түрдөгү белгилер менен алмаштыруу чектеш мамлекеттердин макулдашуусу менен гана ишке ашырылат.

Эл аралык тажрыйбада мамлекеттердин ортосундагы аймактык бөлүштүрүү процессинде мамлекеттик чек араны белгилөө эки баскычтан – делимитация жана демаркациядан турат. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КРнын мыйзамынын 5-беренесинде

мамлекеттик чек араны белгилөө делимитациялоодон, демаркациялоодон, кайра демаркациялоодон турат.

Делимитация - чек ара сызыгынын кесилишин аныктоо жана аны картага келишимдик негизде жайгаштыруу. Делимитациялоо келишимдеринде, адатта, масштабдуу картага түшүрүлгөн чек ара сызыгынын деталдуу сүрөттөлүшү кирет. Мындай карта делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөрдүн катышуучулары тарабынан кол коюлат же парафирленет, келишим түзүүчү тараптардын расмий мөөрлөрү менен бекитилет жана делимитациялоо жөнүндө келишимдин негизги бөлүгү болуп саналат. Чек араны делимитациялоо келишимдери мамлекеттердин парламенттери тарабынан ратификацияланууга тийиш.

Демаркация - чек ара сызыгынын сыпаттамасына жана делимитациялоо келишимине тиркелген картага ылайык жер бетине чек араны чийүү жана чек ара белгилери менен белгилөө. Демаркация процессин мамлекет аралык демаркация комиссиясы ишке ашырат. Аталган комиссиясынын милдеттерине демаркациялык картаны, чек ара белгилерин камтыган протоколду түзүү жана чек ара белгилери үчүн тиешелүү схемаларды жана протоколдорду, чек аранын координаттарын түзүү кирет.

Демаркациялоо үчүн белгилүү бир талаптар бар: ал чек араны белгилөөнүн тактыгын, жылдын ар бир мезгилинде жана мүмкүн болушунча алыстыктан көрүнө тургандыгын камсыз кылууга тийиш. Чек араны ачык көрүнүп турган белгилер менен белгилөө чек ара сызыгынын өтүшүн текшерүү мүмкүнчүлүгүн жеңилдетүүгө тийиш. Эки тараптын өкмөт жетекчилери тарабынан демаркациялоо боюнча документтер бекитилгенден кийин күчүнө кирет.

А.А.Порк жана Б.М.Клименко белгилегендей делимитация жана демаркация мамлекеттик чек араны белгилөөнүн негизги этаптары жана бул процесстер узак убакыттын өтүшүн талап кылат. Айрым учурларда демаркациялоо жөнүндө чечимдер мамлекеттер тарабынан такыр эле аткарылбай калышы мүмкүн [15, 77-б].

Зарыл учурларда чек араны кайра демаркациялоо коңшу мамлекеттердин макулдашуусу боюнча жүргүзүлөт, ал демаркациялык документтердин негизинде чек ара сызыгын текшерүүдөн жана тактоодон, ошондой эле бузулган же жоголгон чек ара белгилерин калыбына келтирүүдөн турат.

Чек араны кайра тактоодо коңшу мамлекеттердин өз ара макулдашуусу боюнча чек ара сызыгына бир аз өзгөртүүлөр киргизилет. Демаркациялоо боюнча биргелешкен комиссияда Кыргыз Республикасынын делегациясынын курамы жана нускамалар Министрлер кабинетинин токтому менен бекитилет. Токтомдо даярдык көрүү жана талаа жумуштарын аяктоо мөөнөттөрү, ошондой эле чек араны тактоо боюнча бардык документтерди жана материалдарды тариздөө мөөнөттөрү аныкталат. Кыргыз делегациясынын ишин камсыз кылуу үчүн зарыл болгон күчтөр жана каражаттар аныкталат, аларды бөлүштүрүү боюнча жоопкерчиликтүү кызматкерлер такталат. Демаркациялоо боюнча биргелешкен комиссиянын иши төмөнкүдөй үч баскычтан турат.

Биринчи, иштин даярдоо баскычы. Бул баскычта комиссиянын компетенциясын жана юридикалык милдеттерин аныктаган атайын жобо бекитилет жана чек ара белгилерин белгилөө, комиссиянын курамы жана чек арадан өтүү тартиби жөнүндө нускамалар бекитилет. Комиссия бул баскычта тийиштүү документтерди чогултуу, өткөрүп берүү жана иштеп чыгуу тартиптери, комиссиянын иштөө планы, аэрофототопографиялык жана башка зарыл маселелерди чечет.

Экинчи, талаа иши баскычы. Бул баскычта комиссия жерге чек ара сызыгын чийип, аларды тийиштүү белгилер менен белгилейт. Чек ара белгисин орнотуу жана географиялык координаттарын так аныктоо менен ал жоголуп же жылып кеткен учурда белгини калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берүүчү документтер тиркелүүчү протоколду түзүү менен жүргүзүлөт. Бул үчүн географиялык координаттарды аныктоодон тышкары белгинин жайгашкан жери локалдык объектилерди жана кошуна белгилерди колдонуу

менен ориентацияланат. Натыйжада чек ара белгиси топографиялык картага түшүрүлөт.

Ар бир чек ара мамысынын өздүк номери, координаттары менен белгиленет. Чек ара белгилеринин түрлөрү ар кандай. Көбүнчө төрт бурчтуу же тегерек формадагы мамылар (таш, жыгач, темирбетон), пирамидалар жана дөбөлөр (таш жана темирбетон), тригонометриялык мунара сыяктуу жыгачтар колдонулат.

Жумуштун акыркы баскычында комиссия чек ара сызыгынын өтүүсүн жана чек ара белгилери боюнча тийиштүү документтерди жана демаркациялык карталарды түзүп, кол коюшат. Чек араны демаркациялоо боюнча негизги документ болуп протокол эсептелет. Чек ара сызыгын сүрөттөгөн протокол талаш-тартыштарды жана ар кандай чечмелөөнү жокко чыгаруу үчүн жетиштүү так жана деталдуу болууга тийиш. Бардык жыйынтыктоочу документтер эки өлкөнүн расмий тилдеринде төрт нускада түзүлүшү керек. Комиссиянын мүчөлөрү документтерге жана корутунду протоколдорго кол койгондон кийин гана чек араны демаркациялоо боюнча жумушчу комиссиянын иши жыйынтыкталат. Мамлекеттик чек араны демаркациялоо боюнча эл аралык келишим мамлекеттердин парламенттери тарабынан ратификациялоо жөнүндө мыйзамдар кабыл алынгандан кийин күчүнө кирет. Демек, бул мамлекеттик чек араны аныктоо процессинин бүтүшүн билдирет [16].

Юридикалык адабияттарда чек ара маселелери боюнча эл аралык келишимдер туруктуу мүнөздө деген окумуштуулардын пикирлери көп кездешет. Башка маселелер боюнча түзүлгөн эл аралык келишимдер алардын колдонуу мөөнөтү аяктагандыгына, токтотуу шарттарынын келип чыгышына, согуштун башталышына, келишимдин предметинин токтотулушуна, денонсацияланышына жана башка шарттарда жокко чыгарылышы мүмкүн. Бирок чек ара маселелерине байланыштуу эл аралык келишимдерди мындай шарттар менен жокко чыгарууга, денонсациялоого, бир тараптуу өзгөртүүгө, келишимди бузууга мүмкүн эмес.

Чек ара келишимдеринин мындай туруктуулугу жалпыга бирдей таанылган, бир катар фундаменталдуу эл аралык укуктук документтерде бекемделген жана императивдик мүнөзгө ээ болгон мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигинин жана мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн принциптерин ишке ашырууга өбөлгө түзөт [17]. Ошондуктан, биздин оюбузча, азыркы мамлекеттер мамлекеттик чек аралар менен аныкталган мейкиндикте гана ички жана тышкы функцияларын ишке ашырат.

СССРдин кулашы улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо деңгээлин кескин начарлашына алып келди, анын натыйжасында Кыргызстандын экономикалык жана саясий кызыкчылыктары жабыркады. Азыркы учурда, мамлекеттик чек арада делимитациялоо жана демаркациялоо процесси толук аяктабагандыктан кырдаал татаалдашып, улуттук коопсуздука коркунучтарды жаратууда. Кээ бир чектеш мамлекеттер тарабынан, өлкөбүзгө экономикалык жана аскердик-саясий кысым көрсөтүүлөр уланып келет. Мамлекеттик чек аранын айрым тилкелери аймактык, этностор аралык жана аскердик кагылышуулардын чегинде жайгашкан. Ошондуктан, бир катар жерлерде кыргыз мамлекетинин кызыкчылыгын коргоо үчүн аскердик операцияларды жүргүзүүгө мажбур болушат.

Кырдаалдын мүнөздүү өзгөчөлүгү, ошондой эле эл аралык каттамдар боюнча мамлекеттик чек арасын кесип өтүүчү адамдардын жана транспорт каражаттарынын агымынын туруктуу өсүшү болуп саналат. Бул Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин чек ара бекеттеринин санын көбөйтүүнү, аларды тийиштүү техникалык жабдууну, чек ара, бажы жана башка көзөмөлдүн түрлөрү боюнча кошумча бөлүмдөрдү түзүүнү талап кылды.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын жалпы узундугу 4675,17 км, анын ичинен Казакстан менен 1257,07 км, Өзбекстан менен 1390,44 км, Тажикстан менен 972,0 км, Кытай менен 1084,35 км. 20-кылымдын аягында Кыргызстан дүйнөлүк коомчулукта өз алдынча субъект

болуу жолуна түшүп, коңшу мамлекеттер менен эл аралык чек араларын аныктоо процессинин катышуучусу болуп калды. Демек, Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын пайда болуу жана калыптануу тарыхын карап көрөлү.

Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы. Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасынын узундугу 1084,35 чакырымды түзөт. 1992-жылдын 8-сентябрында Минск шаарында Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан жана Россия Федерациясынын делегациясы түзүлүп, Кытай Эл республикасы менен чек ара маселелерин талкуулашкан [18]. Сүйлөшүүнүн жүрүшүндө СССРдин мурдагы өкмөттүк делегациясы менен Кытай эл республикасынын өкмөттүк делегациянын ортосундагы макулдашууларда жетишилген принциптер жетекчиликке алынды. Мындай форматта сүйлөшүү биз үчүн зарыл болгон, анткени Борбордук Азия мамлекеттери өздөрүнүн тышкы саясий мамилелерин түзүү процессин жаңыдан башташкан жана советтик-кытайлык келишимдердин документалдык базасы болгон эмес. Бирок, изилдөөчүлөр белгилегендей, сүйлөшүү процессиндеги жаңы түзүлгөн мамлекеттердин алсыздыгынан улам, Кытай тарап «талаштуу аймактардын» чоң аймактары жана алардын санын көбөйтүү боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө жетишкен [19, 147-б.].

1996-жылдын 4-июнунда Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда «Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө» эл аралык келишимге кол коюлуп, 1998-жылдын 10-апрелинде Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланган [20]. Аталган келишимдин 1-беренесине ылайык, эки мамлекеттин ортосундагы чек ара сызыгын тактоо жана аныктоо эл аралык укуктун ченемдерине ылайык, тең консультациялардын, өз ара түшүнүшүүнүн жана өз ара сактоонун принциптеринин негизинде, чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Үзөңгү-Кууш тилкесин кошпогондо, чек арадагы талаштуу маселелер чечилген. 1999-жылдын 26-августунда эки өлкөнүн ортосунда «Кыргыз-Кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө» кошумча келишимге кол

коюлган, бул келишим 2002-жылдын 25-майында парламент тарабынан ратификацияланган [21]. Келишимге кол коюлгандан кийин Кыргыз-Кытай мамлекеттик чек арасына байланыштуу бардык маселелер чечилген.

Кыргыз Республикасы менен Казахстан Республикасынын мамлекеттик чек арасы. Кыргыз Республикасы менен Казахстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын узундугу 1257,07 чакырымды түзөт. 1998-жылдын 17-июлунда эки өлкөнүн Президенттери тарабынан кол коюлган «Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо жөнүндө» Меморандумга ылайык, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1998-жылдын 14-октябрындагы буйругу менен, мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча Өкмөттүк делегациясы түзүлдү [22]. Ошол эле жылы кыргыз-казак мамлекеттик чек арасын колдонуудагы административдик-аймактык делимитациянын негизинде мыйзамдуу каттоо иштери башталган. Анын негизин чек ара маселеси боюнча бирден-бир мыйзамдуу документ болгон Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1930-жылдагы «Казак жана Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикаларынын ортосундагы чек аралар жөнүндө» токтому түзгөн [23]. Тараптардын делегацияларынын ишинин жыйынтыгында кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы боюнча биринчи толук кандуу келишим түзүлдү. 2001-жылдын 15-декабрында эки өлкөнүн президенттери тарабынан «Кыргыз-Казак мамлекеттик чек арасы жөнүндө» эл аралык келишимге кол коюлуп, бул келишим 2008-жылдын 11-апрелинде Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланган [24]. Бул эл аралык келишимдин негизинде кыргыз-казак мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо иши толук бойдон аяктаган. Натыйжада, кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын жалпы узундугу 1257,07 чакырымды түзгөнү аныкталган.

Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасы. 1996-жылдын 24-декабрында «Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Түбөлүк достук жөнүндө» эл аралык келишимге кол коюлган. Аталган

келишимге ылайык, 2000-жылдын февраль айында кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо жөнүндө сүйлөшүү процесси башталган [25]. Мамлекеттер ортосунда чек ара маселелерин чечүү процессин тездетүү аракетине карабастан, бир мамлекеттин курамында бирге болгон жылдардан бери топтолгон чек ара маселелери бул жолдо бир катар укуктук кыйынчылыктарды жаратты. Сүйлөшүүлөр процесси аягына чыга электигине жана дагы эле жетиштүү сандагы чечилбеген маселелер бар болгондуктан, мамлекеттер ортосундагы чек ара сызыгынын калыптануу тарыхына көз салууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

2006-жылдын 3-октябрындагы эки өлкөнүн президенттери К.С. Бакиев менен И.А. Каримовдун биргелешкен билдирүүсүндө «Өкмөттүк делегацияларынын биргелешкен жыйынында бекитилген протоколго жана 2006-жылдын 23-сентябрындагы макулдашууга ылайык, Кыргызстан менен Өзбекстандын мамлекеттик чек арасынын 993,67 км. такталган, бул тилкеде кыргыз-өзбек тараптарынын ортосунда эч кандай маселе жок. Мамлекеттик чек аранын калган бөлүгүндө иштер улантылат» деп белгилеген [26]. 380 чакырымды түзгөн калган бөлүгүндө мамлекеттик чек ара сызыгы жайгашкан жерде тараптардын позициялары дал келбеген 60ка жакын тилке бар [27]. Бул макулдашуулардан кийин, кыргыз-өзбек чек арасында Сох жана Шахимардан анклавдары, Гавасай дарыясынын өрөөнү, Кемпир-Абад (Анжиян) жана Керкидон суу сактагычтары, үч мамлекеттин – Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын мамлекеттик чек араларынын кошулган жери эң татаал талаштуу аймактар калган.

Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын узундугу 1390,44 чакырымды түзөт. Эки өлкөнүн ортосундагы мамлекеттик чек аранын 1170,53 чакырымы же 85 % 2017-жылдын 5-сентябрындагы Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы «кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасы жөнүндө» келишим менен такталып, ал келишимдер парламенттери

тарабынан ратификацияланган [28]. Мына ошентип, 2017-жылкы макулдашуулардан кийин мамлекеттик чек аранын талаштуу аймактын 220 чакырымы калган.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин төрагасынын 2022-жылдын 23-июну №430 тескемесине ылайык кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын демаркациялоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамы бекитилген [29]. 2022-жылдын 3-ноябрында эки өлкөнүн Президенттери «Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Кыргыз-Өзбек мамлекеттик чек арасынын айрым тилкелери жөнүндө» [30] жана «Кемпирабад (Анжиан) суу сактагычынын суу ресурстарын биргелешип башкаруу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети менен Өзбекстан Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы макулдашуу» [31] макулдашууларга Бишкек шаарында кол коюшкан. Аталган макулдашуулар 2022-жылдын 17-ноябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланып [32. 33], аталган мыйзамдар 2022-жылдын 29-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президенти Жапаров С.Н. тарабынан кол коюлган. Мына ошентип, аталган келишимдер менен бирге кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасындагы бардык маселелер толук аяктаган.

Кытай Эл Республикасы, Казакстан менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо процесси толугу менен аяктаган. Ал эми, Өзбекстан Республикасы менен делимитациялоо процесси аяктады, демаркация иштери жүрүп жатат, андан соң чек ара режими боюнча да келишимге кол коюу керек болот.

Мамлекеттердин улуттук аймактарын бөлүп турган чек ара сызыгынын белгисиздиги мезгил-мезгили менен келип чыккан чыр-чатактын булагы болуп саналат, ал кээ бир учурларда чек ара калкынын да, чек ара кызматтарынын өкүлдөрүнүн да кагылышуусуна алып келет.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасы. Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын мамлекеттик чек ара маселелерин

укуктук жол-жоболоштуруу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү эки тараптуу мамилелердин маанилүү курамдык бөлүгү жана созулган деп атоого боло турган жалгыз көйгөй болуп саналат. Чек ара маселелерин комплекстүү кароо үчүн 1996-жылдын 12-июлунда эки өлкө ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө макулдашууга [34] жана эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо үчүн Өкмөттөр аралык комиссияны түзүү жөнүндө протоколго кол коюлган [35].

1997-жылдын ноябрында Ош шаарында эки тараптуу чек ара маселелерин комплекстүү кароо боюнча өкмөттөр аралык кыргыз-тажик комиссиясынын ишинин алкагында кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын укуктук жол-жоболоштуруу боюнча сүйлөшүүлөр башталган. Сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн чек ара маселелери боюнча жумушчу топтор түзүлдү. Бул жумушчу топтордун экинчи отуруму 1998-жылдын февралында Тажикстан Республикасынын Худжанд шаарында өткөн. Эки жолугушууда тараптар мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук негиздери боюнча пикир алышты. Иштин жүрүшүндө тараптар чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жогоруда аталган Өкмөттөр аралык комиссиянын иш чөйрөсүнөн бөлүү максатка ылайыктуу деген бүтүмгө келишти. 2000-жылдын июнь айында мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча болгон сүйлөшүүлөрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өз делегациянын курамын түзгөн. Делегациялардын тийиштүү маселелер боюнча биринчи жолугушуусу 2002-жылдын декабрь айында Бишкекте өткөрүлгөн. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз-тажик мамлекеттик чек ара маселелерин тактоо боюнча эки тарапка тең алгылыктуу укуктук негизди биргелешип издөө боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп келет. Сүйлөшүүлөрдүн мазмунуна улуттук-территориялык демаркациянын жана андан кийинки экономикалык демаркациялардын тарыхы өтө олуттуу таасир этет, бул ансыз да татаал чек ара маселелерин чаташтырууга шарт түзгөн.

Чечимдеги эң татаал аймактар болуп Алтын Мазар жана Унжу-Булак өрөөндөрүнө чектеш аймактар, Ворух анклавы, үч мамлекеттин –

Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстандын мамлекеттик чек араларынын кошулган жери саналат.

2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси чыккан [36]. Тескемеге ылайык, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттүк делегацияларынын укуктук маселелери боюнча жана топографиялык иш боюнча жумушчу топтору ишти улантууда.

Чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдө кыргыз делегациясынын жетекчилеринин маалымат каражаттарына берген интервьюсуна караганда, учурда чек ара сызыгынын 60%га жакыны макулдашылды. Бүгүнкү күндө өкмөттөр аралык жумушчу топтордун 23 пленардык жыйыны, эки тараптын топографиялык жана жерге жайгаштыруу кызматтарынын 13 эксперттик жолугушуулары өткөрүлдү жана маселелерди комплекстүү кароо боюнча өкмөттөр аралык комиссиясынын 19 отуруму болуп өттү.

Бул процесстин эң татаал процедурасы – талаштуу аймактарда жана тилкелерде чек ара сызыгы боюнча макулдашууга жетишүү. Бул процессте өз ара алгылыктуу чечимге жетишүүгө сүйлөшүүлөр процессине ишенбеген тараптардын чек ара калкынын кызыкчылыктарына көңүл буруусу тоскоол болууда. Чек ара аймактарын алардын жаратылыш ресурстары менен адилет бөлүштүрүү мүмкүндүгүнө шектенүү чек ара калкынын нааразылык маанайынын себеби болуп саналат.

Чек арадагы чыр-чатактар, анын ичинде куралдуу кагылышуулар жыл сайын кадыресе көрүнүшкө айланып, алардын саны азайбай жатканын акыркы жылдардагы статистика тастыктап турат. Эмне үчүн чек ара аймактарында кырдаал улам курчуп баратат? Анткени мурда делимитация тоолорду жана чокуларды бойлой жүрсө, азыр Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы өкмөттөр аралык комиссия тегиз рельефтеги

талаштуу аймактарды карап жатат. Бул процесс түздөн-түз адамдар жашаган жерлерге, үйлөрүнө жана бакчаларына таасирин тийгизет. Табигый, эч ким багынгысы келбейт, эч ким ата-бабалары жашаган жерлерди бербейт.

Бүгүнкү күндө чек аранын жашоочулары өмүргө коркунуч туудурган аймакта жашап жатканын моюнга алуу керек. Чек ара маселелерин тактоо боюнча сүйлөшүүлөр абдан татаал болуп жатат. Анткени, мында үйлөр айрым жерлерде шахмат схемасында жайгашкан, бул өз кезегинде аларды мамлекеттер аралык делимитациялоо мүмкүнчүлүгүн кыйындатат.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын жана Тажикстан Республикасынын чектеш аймактарында болуп өткөн чыр-чатактар азыркы кырдаалды салыштырмалуу туруктуу, бирок чыңалуу элементтери менен мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Чек ара сызыгынын белгиленбеген жана макулдашылбаган аймактарында жайгашуусу тараптардын ортосунда талаш-тартыштарды, пикир келишпестиктерди жаратып бир нече жылдан бери чек ара маселесин толук кандуу чечүү мүмкүн эмес.

Тараптардын мамлекеттик чек ара сызыгын укуктук каттоо боюнча ишти аягына чыгарууга даярдыгы жөнүндө билдирүүлөрү жана көрүлгөн тажрыйбалык кадамдар чек ара калкы менен тараптардын чек ара кызматтарынын ортосундагы мамилелердеги чыңалууну адекваттуу басаңдата алган жок.

Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын мамлекеттик чек арадагы талаштуу маселелер чечилгенге чейин, чек арада келип чыккан чек ара көйгөйлөрү бүгүнкү күндө төмөнкү жолдор менен жөнгө салынат:

- чек ара ведомстволорунун жетекчилеринин деңгээлинде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, макулдашууларга жетишүү жана ушул деңгээлде протоколдук чечимдерди кабыл алуу аркылуу;

- областтык, райондук администрациялардын башчыларынын, жергиликтүү чек ара өкүлдөрүнүн деңгээлинде жеке маселелерди чечүү.

Талаштуу аймактардагы чыр-чатактар чек ара маселелери толук чечилбегенинен улам транспорттук агымдардын нормалдуу иштешине, чек арага жакын аймактардын өнүгүшүнө тоскоол болуп, коомчулуктун ортосундагы экономикалык жана маданий байланыштарды үзүп, инвестициялык жагымдуулугун жоготуп, мамлекеттер аралык мамилелерди курчутууда жана татаалдантат.

Макулдашууларга карабастан, чек арадагы талаштуу аймактарда кырдаалдын мындан ары да күчөшү ыктымалдыгы жогору. Анткени, тышкы күчтөр Ооганстандан, тактап айтканда, Панжер провинциясынан согуштук тажрыйбасы бар качкындарды, ошондой эле жарандык турмушка кирип, Кыргызстан менен чектеш аймактарда азыр да жашап жаткан эл аралык террористтик уюмдардын мурдагы согушкерлерди колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Учурда дүйнөлүк саясий чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Бул процесстер дүйнөлүк саясатта эле трансформация эмес, анын кардиналдуу өзгөрүшү болуп жаткандыгын белгилейт. Бардык жерде, конфликттердин ар кандай түрлөрү жаңыланууда. Жаратылыш ресурстарынын тартыштыгы барган сайын мамлекеттердин ортосундагы карама-каршылыктардын курчушуна себеп болуп жатат.

Белгилей кетиш керек, 2021-жылдын апрель айында Тажикстандын куралдуу күчтөрү Баткен облусуна негизсиз эле масштабдуу агрессия жасады, анын кесепетинен 36 жараныбыз курман болуп, өлкөгө олуттуу материалдык зыян келтирилди. Эки мамлекеттин ортосундагы конфликттин комплекстүү негизи бар. Биринчиден, каралып жаткан мамлекеттерде мамлекеттик чек арада талаштуу аймактар маселеси чечилбей, чек араны тактоо процесси 30 жылдан ашык убакыттан бери жүрүп келет.

Биринчиден, сөз болуп жаткан мамлекеттерде мамлекеттик чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо маселелери чечилбей, чек араны тактоо жараяны 30 жылдан ашык убакыттан бери жүрүп келет. Бирок, аймактын татаал географиялык жана этносаясий өзгөчөлүктөрү, тактап айтканда,

тоолуу рельефи жана ар түрдүү этникалык курамы аймактык маселелерди чечүү процессин татаалдандат. Бирок калктуу пункттарды бойлото чек ара тилкелеринин жана транспорттук коммуникациялардын чечилбегендиги чыр-чатактын тынымсыз чыгышынын негизги себептеринин бири болуп саналат. Кырдаалды суу бөлүштүрүү жана камсыздоо көйгөйлөрү курчутуп жатат.

2022-жылы 14-, 15- жана 16-сентябрында Баткен облусунда Тажикстан менен Кыргызстандын ортосунда масштабдуу аскердик кагылышуу болуп, бардык макулдашууларга карабастан, тажик тарап, чек аранын бардык периметри боюнча чек аралык жана жарандык объекттерге кол салды. Анын кесепетинен 140 миңге жакын жарандар эвакуацияланып, жарандык жана аскердик объекттерге, үйлөргө, административдик имараттарга, мектептерге, чек ара тозотторуна чоң материалдык зыян келтирилди.

Президент Садыр Жапаровдун БУУнун Башкы Ассамблеясынын 77-сессиясынын жалпы дебаттарында сүйлөгөн сөзүндө «...Тажикстандын мындай кадамын себепсиз жасаган куралдуу агрессиялык жүзүкаралык акция» деп адилеттүү белгилеген [37].

Чек ара аймагындагы кырдаалды талдоо улуттук коопсуздука болгон коркунучтарга өз убагында жана адекваттуу жооп кайтарууга жөндөмдүү бүтүндөй системанын калыптанышы жана туруктуу иштеши үчүн бирдиктүү мамилелерди ченемдик консолидациялоо зарылдыгын көрсөтүп турат. Ошондуктан, мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоо максатында «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу концепциясы» жана «Кыргыз Республикасынын чек ара саясатынын негиздери» долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл. Аталган документтерде чек ара саясатын ишке ашыруунун максаты, принциптери, милдеттери жана багыттары боюнча стратегиялык концепсиянын болуусу шарт. Албетте, чек ара саясаты өлкөнүн улуттук коопсуздугунун бир бөлүгү болгон чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ажырагыс системасын түзүүгө багытталышы керек. Аны түзүү өлкөдө, аймактарда жана дүйнөдө болуп өткөн социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдүн контекстинде мамлекеттик чек ара саясаты

чөйрөсүндө так структураланган, илимий негиздүү улуттук стратегияны кабыл алуу зарыл. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан бекитилген 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасын жана 2021-2025-жылдарга Кыргыз Республикасынын өзгөчө статуска ээ болгон айрым чек арага чектеш аймактарынын коопсуздугун жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча мамлекеттик программаны ишке ашыруу менен чек ара коопсуздугун камсыздоонун натыйжалуулугун арттыруу керек.

Бул жагынан алганда Россиянын тажрыйбасы индикатордук болуп саналат. Анткени, «Россия Федерациясынын чек ара саясатынын негиздери» жана «Россия Федерациясындагы чек ара кызматташтыгынын концепциясы» кабыл алынган. Казакстан Республикасында Улуттук коопсуздук комитети тарабынан иштелип чыккан Казакстан Республикасынын Президентинин «Республиканын чек ара саясатынын концепциясын бекитүү жөнүндө» жарлыгынын долбоорун иштеп чыгып, учурда коомдук талкууга коюлду. Мамлекеттер аралык деңгээлде КМШ Мамлекет башчыларынын Кеңешинин 2005-жылдын 26-августундагы чечими менен «КМШга мүчө-мамлекеттердин макулдашылган чек ара саясатынын концепциясы» бекитилген.

Чек ара мамилелериндеги чыңалууну басаңдатуунун негизги шарты Кыргызстан менен Тажикстандын мамлекеттик чек ара сызыгын делимитациялоо жана андан кийин демаркациялоо процессин аяктоо болуп саналат. Чек аранын талаштуу тилкелеринин түзүлүшүнүн татаал түзүлүшүн жана тарыхын эске алганда, бул маселени чечүү абдан кыйын болот. Кыргызстан менен Тажикстандын мамлекеттик чек арасын юридикалык жактан каттоо маселесин чечүү боюнча төмөнкү сунуштарды белгилегибиз келет:

- калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу боюнча Баткен облусун өнүктүрүү программасын ишке ашырууну тездетүү, ансыз өлкөнүн чек арасын жана улуттук коопсуздугун камсыз кылуу мүмкүн эмес;

- облустун жетекчилигине, райондун, айыл өкмөт башчыларына жана акимдерине эл аралык дипломатиянын негизги маселелери, кызматкерлердин оор кырдаалда жигердүү аракеттенүү, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана чек ара аймагында коопсуздукту камсыз кылуу боюнча сабактарды пландуу түрдө өткөрүү;

- чек ара аймактарында тынчтыкты орнотуу маселелери боюнча Кыргызстандагы эл аралык уюмдардын программаларынын жана долбоорлорунун натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүү;

- ЖККУнун Уставында ЖККУга мүчө өлкөлөрдүн ортосундагы чек ара талаштарын чечүү механизмин иштеп чыгууну демилгелөө;

- мамлекеттик чек араны өнүктүрүүдө инженердик тосмолорду куруу жана чек ара зонасында укуктук режимдердин натыйжалуу иштеши үчүн заманбап чек ара жана социалдык инфраструктураны түзүү;

- мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында тийиштүү мамлекеттик органды заманбап куралдар, аскердик техникалар, чек араны кайтаруунун материалдык-техникалык каражаттары менен камсыздоо;

- чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин тез арада чечүү үчүн Баткен облусунда чек ара маселелери боюнча «Кризистик кырдаалдарда башкаруу борборун» туруктуу негизде түзүү;

- улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана ички жана тышкы коркунучтарды эске алуу менен Кыргыз Республикасынын жаңы Аскердик доктринасынын долбоорун иштеп чыгуу;

- өзгөчө статуска ээ болгон чек ара аймактарды социалдык-экономикалык жактан туруктуу өнүктүрүү.

Ошондуктан, мамлекеттин аймагынын бүтүндүгү жана кол тийбестиги мамлекеттик чек ара институтунун калыптанышын жана өнүгүшүн гана эмес, чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү мыйзамдардын бүтүндөй тутумун алдын ала аныктаган маанилүү фактор болуп саналат.

Азыркы мезгилде, көпчүлүк мыйзамдар жалпысынан мамлекеттик коопсуздук маселелерине арналган. Өлкөнүн суверенитетин жана бүтүндүгүн

коргоого тиешелүү жоболор өлкөнүн башкы мыйзамынын –Конституциянын текстинде бекемделгени мунун ачык ырастоосу болуп саналат.

Демек, изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болгон жоболорду тыянак катары автор төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Автор, мамлекеттик чек ара түшүнүгүнө төмөнкүдөй аныктама берүүнү сунуштайт. «мамлекеттик чек ара – бул бир мамлекеттин аймагын башка мамлекеттин аймагынан эгемендүүлүктүн, аймактык бүтүндүгүн жана саясий көз карандысыздыгын аныктаган, эл аралык укуктук режимге ээ болгон укуктук жөнгө салуунун объектиси».

2. Параграфта, автор изилдөөнүн жүрүшүндө мамлекеттик чек аранын түрлөрүнө аныктама берген. Кургактагы чек ара эки мамлекеттин ортосунда түзүлгөн келишимдердин негизинде кургактык аймагы аркылуу өтүүчү чек ара катары таанылат. Аба мейкиндигиндеги чек арасы кургактык, деңиз жана суу чек араларынын сызыгын бойлой өткөн жана мамлекеттин аба чегин билдирген вертикалдуу тегиздик катары каралууга тийиш. Дарыядагы чек ара - дарыянын ортосунан кеме жүрүүгө мүмкүн болбосо же кеме жүрүүгө ыңгайлуу болсо бойлой өткөн шарттуу сызык. Көлдөгү чек ара - мамлекеттик чек аранын чыгуучу жерлерин көл жээгине туташтыруучу бирдей алыстыктагы, ортоңку, түз же башка сызыкты түшүнөбүз.

1.2. Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары.

Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө, анын ичинде Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселеси эң актуалдуу маселе болуп саналат. Ошол эле учурда, бул көйгөй, илимий көз карашта эң аз изилденген тармак бойдон калууда. Мунун себептери бул багытта окумуштуулардын илимий кызыгуусунун же илимий изилдөөлөрдүн жоктугунан келип чыккан эмес. Негизги маселе изилдөөнүн объектиси катары өтө аз изилденгенинде.

«Улуттук коопсуздук» терминин талдоодон мурун, биз «коопсуздук» терминин чечмелеп, анын тарыхый тамырын терең изилдөө керек. «Коопсуздук» деген жалпы түшүнүк көптөгөн юридикалык процесстерге карата колдонулат. Ал белгилүү бир учурда объекттин спецификалык коопсуздук мүнөздөмөлөрүн гана чагылдырбастан, аны ар кандай чөйрөдө колдонууга мүмкүндүк берген жалпы нерсени камтыйт.

«Коопсуздук» термини боюнча аныктамалар сөздүктөрдө ар кандай аныкталат. Мисалы, В.И.Дальдын айтымында, «коопсуздук - бул коркунучтун жоктугу, коопсуздук, ишенимдүүлүк» дегенди түшүндүрөт [38, 67-б.]. Андан сырткары, Ф.А. Брокгауз жана И.А. Ефрондун энциклопедиялык сөздүгүндө «Коопсуздук айрым жарандарга, бүтүмдөй коомго жана мамлекетке коркунучтарды алдын алуу аркылуу түзүлөт жана бир катар чараларды ишке ашыруу менен камсыз кылынат» деп белгилеген. [39, 304-б.]. Бирок, диссертациялык изилдөөдө коопсуздук терминин мындай чечмелеп коюу менен анын өзгөчөлүгүн жетиштүү деңгээлде ачып көрсөтө албайбыз. Демек, коопсуздукту коркунучтардан чыныгы коргоо, аларга ишенимдүү туруштук берүү жөндөмдүүлүгү деп түшүнсөк болот.

2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренеси коопсуздук түшүнүгү «инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү

кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы» деп белгилейт [40]. Диссертантын пикири боюнча коопсуздук терминин жалаң гана коркунучтардан коргонуунун каражаты катары түшүнүү дагы туура эместей болуп калат. Анткени, коопсуздукту мындай түшүнүү чындыгында өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүн тоскоолдук жаратып, натыйжада мамлекеттик башкаруу тутумунун бузулушуна алып келет.

Орус окумуштуусу Ю.В.Серегиндин илимий эмгектеринин биринде «коопсуздук - бул бүтүндүк, салыштырмалуу көз карандысыздык жана туруктуулук сыяктуу мүнөздөмөлөрүндө чагылдырылган ар кандай системанын ажырагыс бөлүгү» деп адилеттүү белгилейт [41, 246-б]. Бирок, биздин оюбузча, коопсуздука мындай аныктама берүү менен мамлекет коркунучта эмес деген өзү туура эмес. Анткени, жогоруда аталган белгилердин бирөөнүн гана жоктугу мамлекеттин жок болушуна алып келет. Ошондуктан, коопсуздук мамлекетти ички жана тышкы коркунучтуу аракеттерден жана кыйратуучу табигый таасирлерден коргоо зарылдыгын жаратат.

«Коопсуздук» термини мамлекеттик ички жана тышкы саясаты жана идеологиясы менен дал келиши керек. Айрым бир көп улуттуу өлкөлөр «улуттук коопсуздук» деген терминди киргизишкен. Ошентип, улуттук коопсуздука тиешелүү болгон мыйзамдарда коопсуздуктун негизги үч түрү белгиленген: *инсан, коом жана мамлекет*. Алардын мамлекеттик түзүлүштөгү орду ички жана тышкы коркунучтардын деңгээли менен аныкталган.

Эл аралык укук тажрыйбасында тынчтыкты жана коопсуздукту камсыздоо максатында «улуттук коопсуздук» термини биринчи жолу 1919-жылы Улуттар Лигасынын Статутунун 8-беренесинин 1-пунктунда «өздөрүнүн улуттук кызыкчылыктарын улуттук коопсуздука шайкеш келтирүү...» текстинде колдонулган [42, 79-б.].

Юридикалык идимде окумуштуулар арасында улуттук коопсуздук түшүнүгүнө бирдиктүү аныктама азырынча иштелип чыга элек. Мисалы,

И.К.Харичкин «улуттук коопсуздуктун аныктамалары мааниси жагынан кыйла даражада ар кандай курамдык кубулуштарды бөлүп көрсөтөт жана алар акырында коопсуздук чараларды иштеп чыгууга да, аларды ишке ашырууга да таасирин тийгизет» деп белгилейт [43, 6-б.]. Мына ошондуктан, «улуттук коопсуздук» термини ар кандай түшүнүктү берип, кийинчерээк илимий изилдөө иштеринде карала баштаганын белгилесек болот. Улуттук коопсуздук мамлекет тарабынан бардык формаларда уюштурулган коомдун коопсуздугу менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында» улуттук коопсуздук түшүнүгү этникалык категорияларга байланышпаган мааниде дагы колдонулат. Аталган документте улуттук коопсуздук «инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан корголушунун кепилдиги катары түшүнүлөт» [44]. Аныктамада белгиленгендей улуттук коопсуздукту көп улуттуу эл же бир улут менен байланыштырууга болбойт. Ошол эле учурда, А.Л.Романович «маселе терминде эмес, анда камтылган маани-маңызында» деп белгилейт [45, 67-б.]. Ошондуктан, акыркы жылдары улуттук коопсуздук термини эл аралык илимде жана тажрыйбада кеңири колдонула баштагандыктан, жаңыча терминди ойлоп таап, сунуштоонун кажети деле жок.

Диссертациялык иштин максаты улуттук коопсуздука берилген аныктамаларды талдоо эмес. Автор изилдөөнүн жүрүшүндө мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүн камсыздоонун жана улуттук коопсуздука келтирилген коркунучтардан коргонуунун каражаты катары улуттук коопсуздуктун кеңири тараган формуласын колдонуу.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын» жана 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз

Республикасынын мыйзамын талдоо улуттук коопсуздуктун компоненттеринин ортосундагы өз ара байланышты жана түзүмүн так аныктоого мүмкүндүк берет.

Коопсуздука байланыштуу маселелерди дыкат талдоодо коопсуздук объектилери жана коопсуздук субъектилери түшүнүктөрүнүн абдан маанилүү жана аларды биз ажырата билишибиз керек. 2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде коопсуздуктун негизги объектилери болуп инсан, коом жана мамлекет эсептелет [46]. Коопсуздуктун негизги объектиси катары адамдын жана жарандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин, коомдун руханий жана материалдык баалуулуктарын жана мамлекеттин конституциялык түзүлүшүн, эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн изилдейбиз.

Тажрыйбада жана мыйзамдарда коопсуздуктун субъектилери түшүнүгү мыйзамдуу бекитилген эмес. Азыркы учурда, тажрыйбада улуттук коопсуздуктун субъекттери түшүнүгү салыштырмалуу түрдө кеңири колдонулат. Улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги субъектилери болуп мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги ж.б. мамлекеттик органдар саналат. Ал эми, улуттук коопсуздуктун башка субъекттерине жеке жактар жана юридикалык жактар кирет. Мына ошондуктан, биз мамлекетти, коомду жана инсанды улуттук коопсуздуктун объектиси да, субъектиси да болоорун белгилеп кетишибиз керек.

Азыркы учурда мамлекетте адамды улуттук коопсуздуктун негизги объектиси жана субъектиси катары эсептейбиз. Жеке коопсуздукту камсыз кылуу коопсуздуктун бардык башка түрлөрүн камсыз кылуу үчүн зарыл шарт болуп саналат. Инсандын укуктук абалы мамлекет тарабынан аныкталат.

Улуттук коопсуздуктун субъектиси катары инсан мамлекет аныктаган мыйзамдарды сактоо менен жеке коопсуздугун жарым-жартылай камсыздоого шарт түзөт. Мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги куралы – мыйзам.

2021-жылдын 20 декабрындагы ПЖ №570 Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» улуттук коопсуздукту камсыздоо чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктарды бекиткен [47]. Бул инсандын жана коомдун туруктуу мүнөздөмөлөрүн чагылдырган жана ар бир субъекттин мүнөзүн, жашоо максатын, өнүгүүсүн жана абалынын коопсуздугун аныктаган турмуштук таламдар. 2003-жылдын 26-февралындагы №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде турмуштук маанилүү кызыкчылыктар так аныкталып, алардын өнүгүшүнүн мүмкүнчүлүктөрүн ишенимдүү камсыз кылынаары ачык белгиленген [48].

Мамлекеттин кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого умтулган улуттук коопсуздукту камсыз кылуу субъекттеринин негизги максаты коркунучтарды алдын алуу, талдоо жана аларды зыянсыздандыруу боюнча комплекстүү иш чараларды иштеп чыгуу саналат.

Азыркы мезгилге чейин юридикалык адабияттарда «коркунуч» терминине бирдиктүү аныктама иштелип чыга элек. Окумуштуулардын берген аныктамаларын талдоодо көпчүлүгү зыян келтирүү, коркутуу, терс таасир берүү, ички саясатка кийлигишүү катары чагылдырылган. «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 3-беренесинде улуттук коопсуздукка коркунуч –инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарына коркунуч келтирген шарттар менен факторлордун жыйындысы. Бул аныктамадагы негизги сөз «коркунуч» болуп саналат. Мыйзамда келтирилген аныктаманы бир аз түшүндүрүп айтсак, улуттук коопсуздук коркунучтар – бул мамлекеттеги ики жана тышкы коркунучтардын жыйындысы.

Өзгөчө практикалык мааниге ээ болгон коркунучтарды коопсуздук объектилеринин багыттары боюнча классификациялоого болот. Буга ылайык коркунучтар улуттук кызыкчылыктарга жараша – экономикалык, ички саясий, аскердик, чек ара болуп бөлүнөт.

Коркунучтарды мындай классификациялоо улуттук коопсуздукту камсыздоо тутумун уюштурууда жана анын иштешинин негизги багыттарын аныктоодо маанилүү. Ошону менен бирге ушул негизде коркунучтун түрлөрүн аныктоо адамдын, коомдун жана мамлекеттин жашоосунун ар бир өз алдынча чөйрөсү үчүн тактоого мүмкүндүк берет.

Концепцияга ылайык коркунуч булактарынын жайгашкан жерине жараша коркунучтар ички жана тышкы коркунучтарга бөлүнөт.

Бул классификациянын негизи болуп коркунучту жараткан коркунуч булагынын мамлекеттин тиешелүүлүгү саналат. Эгерде, мамлекеттин улуттук коопсуздугуна башка мамлекет же чет өлкөнүн жараны коркунуч жаратса коркунуч тышкы коркунучтар деп эсептелет. Ал эми, мамлекеттин ичинде же Кыргыз Республикасынын жарандарынын коопсуздука коркунучтарды жаратуусу ички коркунучтар деп таанылат. Коопсуздук коркунучтарын мындай бөлүштүрүү практикалык мааниге ээ, бирок азыркы учурда көптөгөн коркунучтардын таасири трансчек аралык болуп саналат. Мына ошондуктан, коркунучтардын ар кандай түрлөрүн аныктоо эң курч, биринчи кезектеги коркунучтарды максаттуу түрдө аныктоого мүмкүндүк берет, аларды өз убагында алдын алуу улуттук коопсуздукту камсыздоо боюнча иш-чаралардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдары өз ара аракеттенүүчү жана бул кызыкчылыктардын коркунучтарына каршы турган татаал көп баскычтуу функционалдык тутум.

Белгилүү болгондой, ар кандай тутум анын түзүмүн түзгөн, бири бирине өз ара тыгыз байланышкан жана өз ара аракеттенүүчү элементтерди өз ичине камтыйт. Философиялык терминдердин сөздүгүндө түзүм «*structura*» латын сөзүнөн которулганда «*түзүлүш*» деген маанини билдирет [49, 462-б.]. Биздин оюбузча бул элементтер ортосундагы мамилелердин биримдиги катары аракеттенүүчү тутумдун түзүмү жана уюштуруунун ички формасы катары түшүнсөк болот.

Улуттук коопсуздуктун түзүмүнүн классификациясы коопсуздукту камсыз кылуу субъектилеринин ишинин багыттарын так аныктоого, тигил же бул түрдөгү мүнөздөмөлөрдүн негизинде улуттук коопсуздукту камсыздоо көйгөйлөрүн чечүү үчүн теориялык мамилелерди иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

2003-жылдын 26-февралындагы №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында улуттук коопсуздуктун негизги түрлөргө бөлүнгөн эмес. Концепция улуттук коопсуздуктун 13 улуттук кызыкчылыгын аныктайт. Бул мамлекетибиздин экономикалык, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, чек ара, экологиялык кызыкчылыктары. Бирок, бул тизме дагы толук эмес. Улуттук коопсуздуктун түрлөрү улуттук кызыкчылыктардын белгилүү чөйрөлөрүнө ылайык экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара жана башка коопсуздук түрлөрүнө бөлүнөт.

Илимий изилдөөлөрдүн багыттарына жана айрым авторлордун пикирлерине жараша улуттук коопсуздуктун кошумча түрлөрүн сунуштоо менен, аны ашыкча көбөйтүү туура эмес. Диссертациялык изилдөөдө, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн, анын ичинде чек ара коопсуздугун изилдөө бул көйгөйлүү маселелерге окумуштуулар арасында бирдиктүү мамилелер жок экендигинен кабар берет. Көптөгөн окумуштуулар, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоодо, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин жеткиликтүү изилдешкен эмес. Анткени, алар чек ара коопсуздугун, аскердик коопсуздуктун бир түрү катары салкын мамиле кылышкан. Тескерисинче, айрым авторлор, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун негизги түрлөрүнүн бири деп белгилеп көрсөтүшкөн [50, 24-б.] мисалы, орус окумуштуусу В.В.Сергеевдин пикиринде чек ара коопсуздугу - бул улуттук коопсуздуктун негизги түрү [51, 117-б.]. Биздин оюбузча чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун өзүнчө татаал түрү катары аныктоо туура. Анткени, чек ара коопсуздугун аныктоонун негизин

улуттук кызыкчылыктар жана аларга каршы пайда болгон коркунучтар менен байланышкан коомдук мамилелердин чек ара чөйрөсү түзөт.

С.А.Богдановдун пикиринде, чек ара коопсуздугу – бул мамлекетти ар кандай коркунучтардан коргоо боюнча улуттук, аймактык жана дүйнөлүк деңгээлде субъекттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы. Азыркы шартта мындай өз ара аракеттенүү күн сайын татаал болууда [52,18-б.].

Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, улуттук коопсуздуктун түрү аракеттердин региондук жана мейкиндик факторлору менен эмес, коркунучтун түрлөрү, колдонулган күчтөр жана каражаттар, коомдук мамилелердин чөйрөлөрү менен аныкталат. Ушунун негизинде улуттук коопсуздук аскердик, экономикалык, саясий, экологиялык, руханий жана башка түрлөргө бөлүнөт. Ал эми чек ара коопсуздугу, чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктардын коопсуздугу менен мүнөздөлөт. Бул жерден улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнүн камсыздалышына, чек ара коопсуздугу түздөн-түз таасирин тийгизет. Мына ошентип, диссертант чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун бир түрү эмес, башка түрлөрдүн мазмунуна кирген жана анын объектиси болуп саналган улуттук коопсуздуктун комплекстүү татаал түрү деп эсептейт.

Чек ара коопсуздугун улуттук коопсуздуктун ажырагыс бөлүгү катары аныктоо тиешелүү концептуалдык теорияны иштеп чыгуу жана зарыл ченемдик-укуктук актыларды кабыл алууну талап кылат.

Улуттук коопсуздуктун жана чек араны коргоо теорияларында, Кыргыз Республикасы көз карандысыздыкка ээ болгонго чейин чек ара коопсуздугун камсыздоонун жалпы эрежелери изилденген эмес.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугу тармагындагы кырдаал 1999-жылдын 19-мартында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын кабыл алынышы менен бир кыйла өзгөрүүгө дуушар болду. Мыйзамда мамлекеттик чек араны белгилөө, өткөрүү жана андагы укуктук мамилелерди жөнгө салуу боюнча маселелерди чечүүдө улуттук жана эл аралык коопсуздукту камсыз кылуу принциптерин жетекчиликке

алуу талаптары аныкталган. Ошондой эле, 2015-жылдын 16-майында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу жалпы улуттук коопсуздукту камсыздоонун мамлекеттик тутумунун бир бөлүгү катары аныкталат.

Бул мыйзамдар чек ара коопсуздугунун улуттук коопсуздук тутумундагы негизги ордун аныктайт. Бирок чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу негизги актылар чек ара коопсуздугунун так аныктамасын жана аны камсыздоо боюнча милдеттерди жана функцияларды конкреттүү формулировкалоо үчүн так аныктаган эмес. Мындай жыйынтыкка чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мыйзамдар жетишсиз изилденгени көмөктөшүүдө.

Кыргыз Республикасында чек ара саясаты мамлекеттик саясаттын жана улуттук коопсуздук концепциясынын ажырагыс бөлүгү. Чек ара саясатынын негизин мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоонун стратегиялык багыттары, максаттары жана милдеттери түзөт. Ал чек ара аймагында улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун маанилүү каражаты болуп эсептелет. Жалпысынан чек ара саясаты мамлекеттик чек аранын туруктуулугун чыңдоодон жана чек ара коопсуздугу маселелери боюнча зарыл болгон комплекстүү чараларды ишке ашыруудан турат. Кыргыз Республикасынын негизги милдети чек арага жакын аймактарында жана чек ара зонасында, КМШнын тышкы чек араларында инсандын, коомдун, мамлекеттин, улуттук жана жамааттык коопсуздуктун кызыкчылыктарын камсыз кылуу.

Азыркы күндө «чек ара мейкиндиги» терминине так аныктама бериле элек. Юридикалык адабияттарда бул терминге окумуштуулар тарабынан берилген ар түрдүү аныктамаларды табабыз. Мисалы, авторлор, чек ара мейкиндиги «коңшу мамлекеттердин кошулган жеринде түзүлүп, анын чегинде өзгөчө социалдык аймак катары чечмеленет» деп белгилешет [53, 17-б.]. Бул аныктамада чек ара мейкиндигинин так критерийлери,

классификациясы жана чеги белгиленген эмес [54, 35-б.]. Биздин оюбузча, чек ара мейкиндигин так аныктоодо социалдык-географиялык аспектилерди гана камтыбастан, так саясий-укуктук критерийлерди дагы көрсөтүш керек

Чек ара мейкиндигине эң алгылыктуу аныктама сунуштаган окумуштуу А.С. Щербаковдун пикиринде «Чек ара мейкиндиги мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарына жана эл аралык укукка ылайык түзүлгөн чек ара аймактарынын, аба, суу, деңиз жана суу астындагы мейкиндиктердин бир бөлүгү катары аныкталышы мүмкүн» [54, 77-б.]. Ошондуктан, биздин оюбузча, чек ара мейкиндиги – бул мамлекеттин чек арасын бойлото жайгашкан чек ара аймактарынын жана чек араны түзүүчү физикалык-географиялык компоненттеринин тиешелүү бөлүгү болуп саналат, анын чегинде мамлекеттик эгемендүүлүктү жана улуттук коопсуздукту камсыздоо ишке ашырылат.

Азыркы учурда улуттук коопсуздук тармагындагы негизги көйгөйлөр, аймактык талаш тартыштар жана карама-каршылыктар Кыргыз Республикасынын чек ара аймагында топтолгон. Мисалы, мындай маселелерге диний экстремизмди, талаштуу аймактарда тараптардын куралдуу кагылышууларын, сепаратизм, трансчек аралык уюшкан кылмыштуулук, изоляциялык тенденциялар жана башка көрүнүштөрдү атасак болот. Мунун баары адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын өлкөнүн чек арага жакын аймактарында топтолгон коопсуздук коркунучтарынан коргоонун биринчи кезектеги зарылдыгын көрсөтүп турат. Бирок, чек ара коопсуздугун камсыздоо чек арада жайгашкан объектилерди коргоо менен гана эле чектелбейт. Демек, чек ара мейкиндиги чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн зарыл чараларды ишке ашыруу боюнча физикалык-географиялык чектерди аныктап көрсөтөт.

Илимий эмгектерде чек ара аймагы мамлекеттердин ортосундагы эл аралык мамилелердин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал чек ара саясатын натыйжалуу жүзөгө ашыруу жана улуттук коопсуздук тутумун камсыздоого багытталган атайын мамлекеттик бийлик органдарынын иши менен

аныкталат [55, 7-б.]. Демек, чек ара коопсуздугунун негизги максаты - Кыргыз Республикасынын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн, мамлекеттик чек арада абалдын туруктуулугун чыңдоо, чек ара зонасында коркунучтарды жана турмуштук маанилүү кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү.

Диссертацияда чек ара зонасында инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктары чек ара коопсуздугунун негизги объекттери катары аныкталган. Ал эми мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги субъекттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- мамлекеттик бийлик органдары;
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;
- коомдук бирикмелер (уюмдар);
- Кыргыз Республикасынын жарандары.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун мазмуну чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарды коргоо, ички жана тышкы коркунучтарга каршы аркеттенүү менен коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттин максаттуу аракеттери менен аныкталат. Чек ара коопсуздугунун мазмунунун өзөктүү компоненти болуп мамлекеттин улуттук коопсуздугуна каршы жаралган негизги ички жана тышкы коркунучтар эсептелет. Автордун айтымында, көйгөйлөр, чек аранын саясий-укуктук негиздерин аныктоочу документтерде «чек ара аймагында улуттук коопсуздукка жана кызыкчылыктарга коркунуч» деген түшүнүк так аныкталбагандыктан келип чыгууда. Демек, чек ара зонасында улуттук коопсуздукка жана кызыкчылыктарга коркунуч мамлекеттер аралык жана ички кырдаалды туруксуздаштыруучу шарттардын, күчтөрдүн жыйындысы катары аныкталышы мүмкүн.

Чек ара аймагындагы улуттук коопсуздукка каршы коркунучтардын сакталып гана тим болбостон, масштабы, түрү жана интенсивдүүлүгү боюнча да өсүп жатканын баса белгилей кетүү керек. Ошондуктан жогорудагы коркунучтардын алдын алуу жана зыянсыздандыруу үчүн мамлекет биринчи

кезекте чек ара саясатынын негиздерин иштеп чыгып, расмий түрдө бекемдөө абдан маанилүү.

Жогоруда айтылгандардын баарын эске алуу менен биз Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугуна аныктама бере алабыз. Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы.

Аныктамада белгиленгендей, чек ара коопсуздугу өзүнүн салыштырмалуу өз алдынча предметине ээ болуу менен улуттук кызыкчылыктарды коргоо, мамлекеттин кубаттуу экономикасын куруунун шарттарын, жарандардын бакубаттуу жашоосун жогорулатууну камсыз кылат.

Чек ара аймагында Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна коркунуч келтирбөө үчүн төмөнкү бир катар көйгөйлөрдү чечүү зарыл:

— инсандын, коомдун жана мамлекеттин ыйгарым укуктарын аныктоочу жана алардын чек ара аймагындагы ишин жөнгө салуучу зарыл мыйзамдык базаны түзүү жана өркүндөтүү;

— мамлекеттер аралык кызматташтыкты өнүктүрүү;

— Кыргыз Республикасынын аймагына башка мамлекеттердин экономикалык, демографиялык жана маданий-диний экспансиясына каршылык көрсөтүү;

— трансулуттук уюшкан кылмыштуулукту, мыйзамсыз тышкы миграциянын жоюу;

— КМШга мүчө мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча жамааттык иш чараларды ишке ашыруу.

Демек, укуктук мамлекет катары чек ара тармагындагы негизги маселелерди жөнгө салуучу мыйзамдык базаны түзүү жана өркүндөтүү Кыргыз Республикасынын негизги милдети болуп саналат.

Бул көйгөйдү чечүү, чек ара коопсуздук тутумунун бардык багыттарын эң натыйжалуу ишке ашырууга жана чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына негизги коркунучтарды жоюуга жардам берет. Бул акыры улуттук жана эл аралык коопсуздуктун жогорку деңгээлине жетишүүгө өбөлгө түзөт.

Бул параграфты жыйынтыктоо үчүн тыянак катары автор төмөнкүлөргө токтолот:

1. Учурда, социалдык-укуктук, демократиялык баалуулуктарга жана жагымдуу эл аралык мамилелерге негизделген динамикалуу күчтүү экономиканы курууга умтулуп жаткан мамлекеттибиздин улуттук кызыкчылыктарына ар кандай тышкы жана ички коркунучтар таасир этпей койгон жок. Мындай кырдаалда, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мамлекет үчүн зор мааниге ээ жана аны эл аралык аренада чындоо үчүн теориялык, методологиялык, саясий жана укуктук негиздерин иштеп чыгуу зарыл. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу – элдин, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын коркунучтардан коргоо, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүн камсыздоо.

2. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу татаал түзүлүш. Бул коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт, аларды ар кандай негиздер боюнча классификациялоого болот. Улуттук коопсуздукту классификациялоо бир катар олуттуу жалпы мүнөздөмөлөргө негизделиши шарт. Классификациялоонун мындай мүнөздөмөлөрүнө коопсуздуктун объектилери жана улуттук кызыкчылыктары топтолгон. Коопсуздуктун объектисине жараша улуттук коопсуздукту мамлекеттик, чек ара, коомдук жана жеке түрлөргө бөлүп карасак болот. Ал эми улуттук кызыкчылыктарга карата келип чыккан ар кандай коркунучтар чөйрөсүнө жараша улуттук

коопсуздук экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык коопсуздук болуп бөлүнөт.

3. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугу комплекстүү, эң татаал түрү болуп эсептелет. Анын структурасы экономикалык, саясий, экологиялык, социалдык, аскердик жана башка компоненттерди, ошондой эле улуттук коопсуздуктун структурасын камтыйт. Бардык тармактардын коопсуздугу көп жагынан чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодон көз каранды.

4. Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугу түшүнүгү коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Чек ара коопсуздугу улуттук кызыкчылыктарды коркунучтардан максатуу коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган.

5. Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы түшүнүлөт.

1.3. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму.

Чек ара тилкесинде мамлекеттин улуттук коопсуздугун тышкы жана ички коркунучтардан коргоо жалпыбыздын түздөн-түз конституциялык милдетибиз жана ошону менен бирге чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу субъекттердин максаттуу жана масштабдуу ишмердүүлүгү болуп эсептелет.

Мындай зарыл көп кырдуу иш чараларды ишке ашыруу үчүн мамлекеттик органдардын күч-аракетин бириктирүү, алардын ыйгарым укуктарын тартипке келтирүү жана кесиптик, техникалык, материалдык жана социалдык абалын жакшыртуу менен дүйнөлүк коркунучтарга каршы тура турган мамлекеттик тутумду түзүү шарт.

Биринчиден, «чек ара коопсуздугун камсыздоо» түшүнүгүн терең талдап алышыбыз керек. Анткени, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү, ошондуктан «чек ара коопсуздугун камсыздоо» түшүнүгүн аныктоодо бир нече окумуштуулардын көз караштарына талдоо жүргүзүү зарыл. Маселен, окумуштуу А.В. Опалевдин редакциялыгында даярдалган «Россия Федерациясынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери» деген монографиялык эмгегинде «Россиянын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу - бул тышкы жана ички коркунучтардан өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын системалуу иши» деп адилеттүү белгилеген [56, 73-б]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо мамлекеттик саясаттын негизги бөлүгү болушу керек жана ал өлкөнүн улуттук коопсуздука каршы пайда болгон тышкы жана ички коркунучтардан ишенимдүү коргоого багытталган негизги стратегиялык максаттарга баш ийиши керек.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаты - инсандын, коомдун жана мамлекеттин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзө турган, анын объекттеринин улуттук кызыкчылыктарын коргоонун зарыл деңгээлин түзүү жана колдоо. Бул максатка бир катар көйгөйлөрдү ийгиликтүү чечүү аркылуу жетишилет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодогу милдеттерди негизинен эки түргө бөлүп карасак болот: *негизги жана көмөкчү* [57, 77-б.]. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги милдеттеринен тышкары, аларга карата камсыздоочу, көмөкчү мүнөздөгү иш-аракеттердин түрлөрү бар. Аларды

идентификациялоонун негизи болуп ар кандай трансформациялык ишмердүүлүк эки түргө бөлүнөт деген жалпы философиялык позиция саналат. Чек ара коопсуздугун камсыздоодогу негизги милдеттерге коркунучтарды алдын алуу, аныктоо жана бул коркунучтарга каршы туруу милдеттерин атасак болот. Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча көмөкчү милдеттерге *биринчиден*, чек ара коопсуздугун камсыздоо процессин башкаруу, *экинчиден*, чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн аскердик күчтөрдү жана каражаттарды тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу, *үчүнчүдөн*, чек араны коргоо боюнча иш-чараларды материалдык-техникалык, финансылык жактан камсыздоо, *төртүнчүдөн*, чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо кирет.

Коркунучтардын келип чыгышы жана аларды ишке ашыруу даражасына жараша аныкталуучу чек ара коопсуздугун камсыздоонун түрлөрүн негизги милдеттер менен чаташтырбоо керек. Ошондуктан биз чек ара коопсуздугун камсыздоону *алдын алуу, бөгөт коюу жана жоюу* (локализация) түрлөрүнө бөлүп карасака болот.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча көмөкчү милдеттердин ичинен укуктук камсыздоо милдети маанилүү ролду ойнойт. Демек, изилдөөнүн жүрүшүндө «чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо» түшүнүгүнө дагы аныктама берүү зарыл. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо - ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чек ара аймагындагы коомдук мамилелерди түзүү, өзгөртүү же жөнгө салуу, ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу жана жокко чыгаруу аркылуу бирдиктүү тартипти камсыз кылууга багытталган формалдуу аныкталган жүрүм-турум эрежелерин түзүү боюнча максаттуу иш-аракети.

Укуктук камсыздоо көмөкчү милдет болсо да, ал чек ара коопсуздугун камсыздоодо артыкчылыктуу мааниге ээ. Анткени, тиешелүү мыйзамдык камсыздоо механизми болмоюнча, чек араны натыйжалуу коргоого жетишүү мүмкүн эмес. Ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоону

артыкчылыктуу өнүктүрүү мамлекеттин стратегиялык өнүгүүсүнүн негизги багыты катары белгиленет.

Азыркы илимий изилдөөлөрдө «тутум» түшүнүгү боюнча окумуштуулардын ар түрдүү аныктамалары кездешет. Аталган концепцияга изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулардын тыянактарын колдоно билип, терең талдоо жүргүзсөк, биздин илимий эмгектин тыянактарынын натыйжалуулугу жогорулайт. Ошондуктан, биз В.Н. Садовскийдин илимий эмгегиндеги аныктамага токтололу. Алсак, В.Н.Садовский илимий изилдөө ишинде Вебстердин сөздүгүндөгү аныктаманы келтирет: «Тутум – бул көп, адатта, ар кандай факторлор менен формулировкаланган жана жалпы планга ээ же жалпы максатка жетүү үчүн кызмат кылган татаал биримдик» [58, 103-б]. Мына ошентип, биримдик башка тутумдарга карата өз ара байланышкан элементтердин жыйындысын туюндурат жана ошого жараша бирдиктүү бүтүн катары кабыл алынат.

Окумуштуу Кубатов И.К. «Улуттук коопсуздук кырдаалы аскердик коркунучтарды же мамлекеттер аралык тирешүүлөрдү камтыйт. Бирок ал татаал түзүлүшкө ээ, ар кандай элементтерден турат, алардын өз ара байланышы жана өз ара аракетин «тутумдук эффект» катары аныкталган кырдаалды түзүүгө тийиш» - деп адилеттүү түрдө белгилейт [59, 154-б].

Мыйзамдарда «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» эки түшүнүктү берет: тиешелүү мамлекеттик органдар тутуму жана чечимдерди кабыл алууда, ишке ашырууда аныкталган процесс. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму – бул мыйзамдарга, ошондой эле чек араны коргоо жаатындагы мамилелерди жөнгө салуучу концептуалдык негиздер менен укуктук актыларга ылайык өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын, уюмдардын жана өз ара коопсуздук маселелерине катышкан жарандардын жыйындысы.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумун төмөнкүдөй бөлүп кароого болот: *концептуалдык, ченемдик-укуктук, институттук.*

Концептуалдык тутум чек ара коопсуздугун камсыздоону уюштурууда жана жакшыртууда улуттук коопсуздука карата жаралган коркунучтарды жок кылуу же минималдаштыруу, ошондой эле бул процессте субъективдүү аспектилердин күчөшүнө жол бербөө үчүн зарыл шарт болуп саналат. Концептуалдык тутум бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» менен бекитилген. Аталган документте, мамлекеттик чек арада чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги багыттары жана чек ара саясатынын негизи аныкталган. Улуттук коопсуздук концепциясы аткаруу бийлигинин органдарына чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча негизги милдеттерди жүктөйт.

Ченемдик укуктук тутум чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ченемдик укуктук база менен көрсөтүлөт. Бул тутум заманбап реалдуулуктан олуттуу артта калуу, улуттук коопсуздук концепциясынын стратегиялык багыттарын ишке ашыруунун так укуктук механизминин жоктугу жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мыйзамдарды өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программанын калыптанбагандыгы менен мүнөздөлөт.

Ал эми, *институционалдык тутумдун негиздери* Кыргыз Республикасынын Конституциясы, мамлекеттик чек арасы, улуттук коопсуздук, улуттук коопсуздук органдары жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана башка ченемдик-укуктук актылар менен аныкталат. Анын негизги институттары болуп мамлекеттик органдар жана уюмдар саналат. Бул түзүмдөр чек ара коопсуздугун тышкы жана ички коркунучтарынан коргоо процессинин негизги уюштуруучулары болуп эсептелет.

Чек ара коопсуздугу тутуму түшүнүгүн, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму түшүнүгүнөн ажырата билишибиз керек. Анткени, «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү «чек ара коопсуздугу

тутуму» түшүнүгүнө караганда татаалыраак экени бизге маалым. Окумуштуу А.И.Стаховдун монографиялык эмгегинде бул категория коопсуздук коркунучтарына каршы туруу үчүн укуктук каражаттардын бардык арсеналын, анын ичинде коопсуздук жаатындагы мыйзамдарды камтыйт деп белгиленген [60, 69-б].

Б.П. Кондрашовдун пикиринде коопсуздукту камсыздоо тутуму– инсандын жана коомдун турмуштук таламдарына коркунучтарга карата коопсуздук объектилери үчүн коопсуздуктун зарыл деңгээлин түзүүгө жана колдоого багытталган адекваттуу мамлекеттик саясатты, укуктук, уюштуруучулук, укук коргоо жана башка чараларды жана каражаттарды ишке ашыруу [61, 24-б]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму деп мамлекеттин, коомдун жана жарандардын ички жана тышкы коркунучтарды аныктоо, алдын алуу жана ага каршы туруу боюнча максаттуу иш-аракеттерин түшүнөбүз.

Окумуштуулар В.И. Ярочкиндин жана Я.В. Бузановдун эмгегинде коопсуздукту камсыздоо тутумун өз компетенциясынын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын жана административдик ведомстволордун төмөнкү баскычтарын бөлүп көрсөтөт: а) коопсуздукту камсыз кылуунун негизги багыттарын жана механизмдерин мыйзамдык деңгээлде аныктаган мыйзам чыгаруу органдары; б) улуттук коопсуздукту камсыздоо жана анын стратегиялык багыттарын ишке ашырган аткаруу бийлиги органдары; в) укук коопсуздугун камсыз кылуучу сот органдары; г) административдик-укуктук режимдерди ишке ашыруучу органдар; д) чалгындоо кызматтарынын тутуму [62, 122-б].

2003-жылдын 26-февралындагы № 44 Кыргыз Республикасынын «Улуттук коопсуздук жөнүндө» мыйзамынын 8-беренесине ылайык улуттук коопсуздук тутумун коопсуздукту камсыз кылууга катышкан мамлекеттик бийлик органдары, коомдук жана башка уюмдар, бирикмелер, жарандар жана мыйзамдар түзөт [63]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо субъектилери

болуп жеке адам, коом же мамлекет эмес, тийиштүү мамлекеттик органдар, жеке же юридикалык жактар эсептелет. Биздин оюбузча, чек ара коопсуздугун камсыздоочу органдар – бул өз ыйгарым укуктарынын чегинде инсанды, коомду жана мамлекетти ички жана тышкы коркунучтардан коргоону камсыз кылуучу адистештирилген мамлекеттик орган же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы жана алардын кызмат адамдары. Мамлекеттик коопсуздук органдарына Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна коркунуч туудурган жагдайларды болтурбоо, аныктоо жана жоюу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн, коомдук коопсуздукту жана укук тартибин камсыздоо, ошондой эле улуттук кызыкчылыктарга коркунуч келтирген башка аракеттерге жана окуяларга бөгөт коюу милдеттери жүктөлөт. Мамлекеттик коопсуздук органдарына мыйзам менен аныкталган атайын компетенциялар, тактап айтканда өзгөчө коргоо функциялары берилген.

Чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик коопсуздук органдарын ишинин аймактык масштабы боюнча эки негизги деңгээлге бөлүп карасак болот: *биринчиси*, борбордук мамлекеттик бийлик органдары (бүт өлкөнүн аймагы боюнча иштейт), *экинчиси*, жергиликтүү бийлик органдары (облустун, райондун аймагында иштейт).

Борбордук мамлекеттик бийлик органдары мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарда белгиленген компетенцияларды ишке ашырат.

Жеке жана юридикалык жактардын административдик, чарбалык, уюштуруучулук жана башка иштерине кийлигишүү мүнөзүнө жараша мамлекеттик коопсуздук органдары *жалпы камсыздоочу* жана *түздөн-түз камсыздоочу коопсуздук органдарына* бөлүнөт.

Жалпы камсыздоочу коопсуздук органдарына административдик, чарбалык, уюштуруучулук, башкаруучулук жана башка иштерге түздөн-түз кийлигишүүгө байланышпаган жалпы милдеттүү шарттарды жана

коопсуздук талаптарын белгилөөгө ыйгарым укук берилген мамлекеттик бийлик органдары кирет. Мисалы, мындай органдарга мыйзам чыгаруу органдары, сот органдары, прокуратура органдары ж.б. атасак болот.

Түздөн-түз камсыздоочу коопсуздук органдарына административдик, экономикалык, уюштуруучулук, башкаруучулук жана башка маселелерге тике кийлигишүүгө байланышкан коопсуздуктун милдеттүү талаптарын камсыздоого ыйгарым укуктуу аткаруу бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана кызмат адамдары кирет.

Коопсуздук тармагындагы негизги ченемдик-укуктук актыларды терең талдоонун негизинде чек ара коопсуздугун жалпы камсыздоочу мамлекеттик органдарга Президент, Министрлер Кабинети, парламент, сот жана прокуратура органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун органдары кирет.

Кыргыз Республикасынын Президенти конституциянын кепилдиги жана өлкөнүн эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн коргоо боюнча чараларды көрөт жана чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүүсүн камсыздайт. *Биринчиден*, Президент, мамлекет башчысы катары чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын аныктоо үчүн жарлыктарды чыгарат жана аны менен негизги документтерди бекитет. Мисалга, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын» алсак болот [64]. Бул документте мамлекеттик чек аранын кол тийбестигин жана өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн камсыздоо боюнча стратегиялык багыттар аныкталган. *Экинчиден*, мамлекет башчысы түздөн-түз камсыздоочу коопсуздук органдар тутумун жана түзүмүн бекитет жана алардын укуктук макамын аныктайт. *Үчүнчүдөн*, Президент компетенциясынын чегинде улуттук коопсуздукту камсыздоочу аткаруу бийлик органдарын башкарат жана мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоо боюнча тийиштүү органдарга ыйгарым укук берет. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесине

ылайык Президент Коопсуздук кеңешин түзөт жана аны жетектейт, анын укуктук макамы атайын мыйзам менен аныкталат [65]. Коопсуздук кеңеш – бул жарандарды, коомду жана мамлекетти ички жана тышкы коркунучтардан коргоо жана улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында бирдиктүү мамлекеттик саясатты ишке ашыруу маселелери боюнча Президенттин чечимдерин даярдоочу конституциялык орган болуп саналат [66]. Президенттик башкаруу формасында Коопсуздук кеңештин улуттук коопсуздук маселелерин чечүүдө ролу зор мааниге ээ. Анткени, Коопсуздук кеңеш туруктуу конституциялык орган жана ал мамлекет башчысына гана эмес, ошондой эле бардык бийлик бутактары үчүн коопсуздук чаралары боюнча сунуштарды жана рекомендацияларды даярдайт. Коопсуздук кеңештин чечимдери тиешелүү мамлекеттик органдар тарабынан милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш.

Албетте, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда өзгөчө орунду *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши – парламент* ээлейт. Анткени, парламент демократиялык мамлекеттерде мамлекеттик бийлик органдарынын жана улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс бөлүгү. Конституцияда жана улуттук коопсуздук жөнүндө концепцияда белгиленгендей, Жогорку Кеңеш өлкөнүн чек ара саясатын камсыздоо жаатындагы мыйзамдык базаны түзөт жана улуттук кызыкчылыктарды коргоо чөйрөсүндөгү мамилелерди мыйзамдык жөнгө салууну камсыз кылат.

Жогорку Кеңеш чек ара коопсуздугун камсыздоочу органдардын тутумун түзүүнүн, уюштуруунун жана алардын ыйгарым укуктарын аныктоочу, бажылык жөнгө салууну жана мамлекеттик чек араны коргоо, анын иштөө режимин камсыздоочу ченемдик-укуктук актыларды кабыл алат.

Министрлер кабинети аткаруу бийлигинин эң жогорку органы катары мамлекеттик аппараттын бир бөлүгү жана чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча улуттуу иштерди аткарат. 2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамга ылайык *Министрлер кабинети*

чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча саясатты иштеп чыгууга катышат жана негизги багыттарын ишке ашыруучу аткаруу бийлиги органдарынын ишине жетекчилик кылат. Андан сырткары, чек ара маселелери боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана чек ара коопсуздугу тармагында ведомстволор аралык келишимдерди түзөт жана чек ара саясатын ишке ашырууда каржылоонун жана материалдык-техникалык камсыздоонун стандарттарын белгилейт [67].

Министрлер кабинети өлкөнүн коргонуу жана улуттук коопсуздукту камсыздоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча иш чараларды ишке ашырат, ошондой эле, коргоо жана коопсуздук жаатындагы аткаруу бийлиги органдарынын ишин координациялайт. Андан сырткары, Министрлер кабинети чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында улуттук коопсуздук концепциясын стратегиялык багыттарын жана мамлекеттик максаттуу программаларды ишке ашырууну камсыздайт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоого жана мамлекеттик чек араны коргоону жакшыртууга олуттуу таасирин тийгизген, Министрлер Кабинети тарабынан кабыл алынган укуктук документтердин ичинен төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек:

1. Мамлекеттик чек арада өткөрүү пункттарынын уюштуруучулук, финансылык, экономикалык жана башка негиздерин аныктоочу токтомдор. Маселен, 2016-жылдын 4-апрелиндеги №172 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген чек ара режиминин жана чек аралык тилке режиминин эрежелери [68]. Бул документ чек ара зонасында жана чек арадан өтүү, чыгуу, убактылуу болуу, көчүрүү, чарбалык, өндүрүштүк жана башка маанилүү иштердин тартибин аныктайт.

2. Чек ара коопсуздугун камсыздоодо сууда жана аба мейкиндигинде курал-жарактарды, аскердик техникаларды колдонуунун тартиптерин бекиткен токтомдор.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндө жалпы коопсуздукту камсыздоочу коллегиялдуу орган катары Министрлер кабинетинен тышкары,

аткаруу бийлиги органдарынын курамындагы министрликтер дагы ыйгарым укуктарга ээ. Маселен, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө жобого ылайык Тышкы иштер министрлиги эл аралык мамилелер чөйрөсүндө башкаруу функцияларын жүзөгө ашыруучу аткаруучу орган катары чек ара коопсуздугун тышкы саясий жана эл аралык укуктук камсыздоо милдеттерин жана функцияларын жүзөгө ашырат [69]. Тактап айтканда, министрлик мамлекеттик чек араны тактоо, белгилөө жана аны бекемдөө боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Андан сырткары, 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №242 «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык Коргоо министрлиги кургактагы, аба мейкиндигиндеги жана суудагы мамлекеттик чек араны коргоону камсыз кылат [70]. Зарыл болгон учурда Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги өз компетенциясынын чегинде мыйзамдарга ылайык мамлекеттик чек ара режимдерин бузуу менен байланышкан маселелерди чечет жана чек ара кызматына чалгындоо жана башка ресурстук жардамдарды көрсөтөт. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоодо ички иштер министрлигинин орду дагы чоң мааниге ээ. Ал коомдук тартипти камсыз кылуу чөйрөсүндөгү аткаруу бийлиги органы катары чек арага жакын аймактардагы мыйзамдуулукту жана тартипти камсыздайт. Ички иштер министрлиги ички аскерлердин жана ички иштер органдарынын чек ара коопсуздугун камсыздоого катышуусун жана мамлекеттик чек ара режимдеринин сакталышын камсыз кылат.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары чек ара коопсуздугун камсыздоодо Конституциянын, мыйзамдардын жана улуттук коопсуздукту камсыздоо маселелерин жөнгө салуучу башка ченемдик-укуктук актылардын негизинде ыйгарым укуктарды аткарат. 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз

Республикасынын мыйзамынын 40-беренесине ылайык, чек арага чектеш райондордун жергиликтүү мамлекеттик органдары чек ара кызматына чек ара көзөмөлүн жүргүзүүгө жана алардын иши үчүн зарыл болгон керектүү каражаттарды, маалыматтарды берүүгө көмөк көрсөтөт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо *коомдук бирикмелердин, уюмдардын жана Кыргыз Республикасынын жарандарынын* ролу чоң. Мисалы, бул субъекттерге чек ара режимин жана өткөрүү пункттарындагы режимдин сакталышын контролдоону, мамлекеттик чек араны мыйзамсыз кесип өтүүгө аракет кылган же кесип өткөн адамдарды издөөгө жигердүү катышуу ж.б. милдеттер жүктөлгөн.

Мына ошондуктан, автор бул параграфты жыйынтыктоо катары төмөнкүдөй тыянактарды жасайт.

1. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму мамлекеттик органдардын тутуму, ошондой эле, укуктук жөнгө салуунун ушул чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарга ээ болгон тиешелүү кызмат адамдарынын жыйындысы катары түшүнүлөт. Бул параграфта чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна чек ара саясатын ишке ашыруу тармагында чечимдерди кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик бийлик органдары, аткаруу бийлиги органдары жана кызмат адамдары кирет.

2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын мамлекеттик чек ара аймагында келип чыккан ички жана тышкы коркунучтардан аймактык бүтүндүктү натыйжалуу коргоого жана каршы турууга багытталган тутумдуу иш-аракети. Эл аралык тажрыйбада чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаттары болуп, биринчиден, коркунучтарды аныктоо, экинчиден, ал коркунучтарга каршы туруу саналат. Бул максаттар чек ара коопсуздугун материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыздоо аркылуу ишке ашырылат.

3. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги багыттары болуп, анын тутумун өркүндөтүү болуп саналат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо

тутуму негизинен үч тутумду камтыйт. Биринчи, *концептуалдык тутум* концептуалдык жана доктриналдык актылар менен чагылдырылат. Экинчи, *институционалдык тутумду*, чек ара коопсуздугун камсыздоонун субъекттери болуп саналган, мамлекеттик бийлик органдары, чек ара коопсуздугун камсыздоого чакырылган коомдук бирикмелер, уюмдар жана жарандар түзөт. Үчүнчү, *ченемдик-укуктук тутум*, эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга ылайык кабыл алынган чек ара коопсуздугун камсыздоочу ченемдик-укуктук актылар.

ГЛАВА II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КАМСЫЗДОО

2.1. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери.

Чек ара коопсуздугун камсыздоону укуктук жөнгө салуу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелердин субъектилеринин жүрүм-турумун белгилүү бир багытка багыттоого багытталган. Бул багытта коомдук мамилелерди жөнгө салуунун укуктук негиздери өз ара байланышкан эки элементтен турат: ченемдик укуктук жана жеке укуктук жөнгө салуу.

С.С. Алексеевдин пикири боюнча “ченемдик укуктук жөнгө салуу жалпы, формалдуу түрдө аныкталган жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгууну жана бекемдөөнү камтыйт жана мыйзам ченемдерин түзүү, өзгөртүү же жокко чыгаруу аркылуу Россиянын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган” [71, 144-б.]. Ал эми, жеке укуктук жөнгө салууга тиешелүү маселелерди чечүү үчүн жалпы эрежелерге негизделген жеке укуктук чечимдерди кабыл алууну түшүнөбүз. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамилелерди жөнгө салуу Конституцияга, конституциялык мыйзамдарга, мыйзамдарга жана мыйзам алдындагы укуктук актыларга негизделет.

Укук субъектүүлүгүнө жараша мамлекеттик органдар чыгарган ченемдик-укуктук актылар ар кандай юридикалык күчкө ээ. Буга ылайык, ченемдик-укуктук актылардын юридикалык күчү чек ара коопсуздугун камсыздоодо, аларды тутумдаштыруунун натыйжалуу жолу болуп эсептелет.

Биздин оюбузча, чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоонун негиздерин түзгөн ченемдик-укуктук актылардын тутумун төмөнкүдөй бөлүп карасак болот:

1. Мыйзам деңгээлинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдар жана мыйзамдар.

2. Мыйзам алдындагы ченемдик-укуктук актылар деңгээлинде Кыргыз Республикасынын Президентинин ченемдик жарлыктары, ошондой эле ал бекиткен документтер, мисалы, улуттук коопсуздук концепциясы; Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору, ошондой эле ал бекиткен жоболор, эрежелер жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик коопсуздук органдарынын, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик укуктук актылары;

3. Эл аралык укуктук актылардын деңгээлинде мамлекеттер аралык келишимдер жана макулдашуулар.

Кыргыз Республикасында 1993-жылдан тарта чек ара коопсуздугу жаатындагы коомдук мамилелерди жөнгө салуу боюнча мыйзамдык база түзүлүп баштаган. Бул мезгилде мамлекеттик чек ара саясатын иштеп чыгуу жана аны ишке ашыруу, ошондой эле чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик коопсуздук органдардын ишмердүүлүгүнө байланыштуу көптөгөн көйгөйлүү маселелер мыйзамдык деңгээлде чечилди. Бирок, аткарылган иштерге карабастан чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздеринде бир катар көйгөйлөр жана карама-каршылыктар бар. Биз жогоруда айрым бир мыйзамдардагы карама-каршылыктарды атаганбыз, бирок бул маселелерге тереңирээк талдоо жүргүзүү керек.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук негиздери болуп, мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салууга багытталган укуктук ченемдерди камтыган өз ара байланышкан негизги ченемдик укуктук актылардын

жыйындысы саналат. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамилелерди жөнгө салуучу негизги укук булагы болуп ченемдик-укуктук акт саналат. Бул чек ара коопсуздугун камсыздоодо маселелерин жөнгө салган укуктук ченемдерди бекиткен эң натыйжалуу ыкма.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен чек ара коопсуздугун камсыздоо.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин түзүүдө зор мааниге ээ. Анткени, ал мамлекеттин негизги мыйзамы жана эң жогорку юридикалык күчкө ээ. Бирок, Конституция жеке эле чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы коомдук мамилелерди гана жөнгө салбайт. Чек ара коопсуздугу конституциялык-укуктук жөнгө салуунун предмети болгондуктан, бир тектүү коомдук мамилелер катары улуттук коопсуздук тутумуна кирет. Мына ошондуктан, улуттук коопсуздукту камсыздоо маселелерине арналган ченемдер чек ара коопсуздугу тармагындагы мамилелерди жөнгө салат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо менен байланышкан маселелер өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен тыгыз байланышкан. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде эгемендүүлүктүн жана аймактык бүтүндүктүн кол тийбестигин коргоо мамлекеттин негизги милдети катары белгиленет [72]. Эгемендүүлүк чектелбейт, ал Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагына жайылтылат. Эгемендүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин негизги булагы болуп көп улуттуу эли саналат. Окумуштуу С.Н. Бабуридин эмгегинде «эгемендүүлүк – бул мамлекеттин ички жана тышкы саясатты аныктоодо жана жүргүзүүдө көз карандысыздыкты жана өз алдынчалыкты билдирет» деп белгиленет [73, 77-б.]. Мааниси боюнча эгемендүүлүктү жоготуу башка мамлекетке же мамлекеттердин биримдигине, же кандайдыр бир башка эл аралык түзүлүшкө баш ийүү дегенди билдирет. Демек, өлкөнүн эгемендүүлүгү жана адам эркиндиги эгемен мамлекет тарабынан

корголгондо, мамлекетте улуттук коопсуздук камсыз боло алат. Ошондуктан, Кыргыз Республикасы өзүнүн аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыздоосу эң маанилүү.

С.Н. Бабуридин илимий изилдөө ишинде «өлкөнүн бүтүндүгүн камсыздоо - бул мамлекеттин юрисдикциясынын белгилүү бир мамлекеттик чектеринин болушун да, мындай чек араларда жашоонун белгилүү бир укуктук режимин да болжолдой турган өтө сыйымдуу укуктук түшүнүк» деп адилеттүү түрдө белгилейт [73, 77-б.]. Аймак элдердин жана жеке адамдардын жашоосунун булагы жана табигый ресурсу. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 2-пунктунда «Жер жана башка жаратылыш ресурстары, ... мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат». Аймак – бул жарандардын эркин жашоосунун кепилденген жана коргоого алынган укуктук мейкиндиги. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык ар бир жаран мамлекетте конституциялык укуктарга жана эркиндиктерге ээ болуу менен бирдей юридикалык милдеттерди аткарат. Мына ошондуктан, мамлекетибиздин негизги мыйзамы «Ата Мекен» жана «Ата Мекенди коргоо» түшүнүгүн юридикалык көз карашта ачып берген бир нече түшүнүктөрдү камтыйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык ата мекенди коргоо - Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыйык парзы жана милдети. Ата Мекен аларды түзгөн элдердин жана инсандардын тарыхый жашоосун жараткан, колдогон жана кайра чыгарган баалуулуктар тутумун чагылдырат деп болжолдоого болот. Мындан биз ар бир жарандын юридикалык «милдет» жана «милдеттери» деген түшүнүктөрдүн маанисин билсек болот. Мисалы, Владимир Даль сөздүгүндө «милдет» деген сөздү «Аткарылууга тийиш болгон нерселердин баары милдет. Адамдын жалпы милдети анын кудай алдындагы милдетин, жарандын жана үй-бүлөнүн милдетин камтыйт» - деп белгилейт [74, 416-б.]. Милдет адамдын генетикалык жана тарыхый жактан ал таандык болгон адамдардын жамаатына болгон мамилесин чагылдырган адеп-ахлактык категория деп

эсептесек болот. Милдет – бул адамдын жана жарандын укуктарына жана эркиндиктерине туура келген укуктук категория. Эгерде адам жана жаран өз укуктарын жана эркиндиктерин пайдалана билсе, анда ал башка адамдардын алдында да, алардын кепилдиги болгон мамлекеттин алдында да юридикалык милдеттерди аткаруусун билиши керек.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесинде «жарандар мыйзам менен белгиленген чектерде жана шарттарда аскердик кызмат өтөшөт» деп так белгиленген. Буга ылайык, чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча 2009-жылдын 9-февралындагы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» мыйзамдын 1-беренесинде жалпыга бирдей аскердик милдет - Кыргыз Республикасынын жарандарынын Мекенди коргоо боюнча конституциялык милдети деп так белгиленген [75]. Бул конституциялык милдет чек ара коопсуздугун камсыз кылууда зор мааниге ээ. Анткени, жарандар аскердик милдетин чакыруу, контракт жана альтернативдик кызмат өтөө боюнча өз милдеттерин аткарышат.

А.С. Семакиндин пикири боюнча аскердик кызмат коомдо жана мамлекетте кимдир-бирөөлөр ойлоп тапкандай, жасалма жол менен бардай көрүнгөн өзүнөн өзү таасир калтыруучу көрүнүш эмес экенин эске алуу керек [76, 87-б.]. Эгерде биз маселени ушундай көз карашта карасак жана акыркы убакта бул көп учурда жасалып жаткан болсо, анда анын көптөгөн суроолор түшүнүксүз болуп көрүнөт. Мына ошентип, аскердик кызматка байланыштуу маселелерге тарыхый жактан олуттуу көз караш менен кароо керек. Албетте, чек ара коопсуздугун камсыздоодо жана мамлекеттин коргонуу стратегиясын өнүктүрүүдө аныкталган геосаясий кызыкчылыктар бар. Анткени, мамлекетте коопсуздукту камсыздоо жана чек араны коргоо өлөнүн эгемендигин, эркиндигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыздоо максатында уюштурулат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерине арналган дагы бир маанилүү идеясы өзгөчө юрисдикциянын субъекттерин аныктоо аркылуу чек ара коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттин милдети экендигин ачык көрсөтүп турат.

Ошондуктан согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, коргонуу жана коопсуздук тармагындагы өндүрүштү өнүктүрүү, курал-жарактарды, ок-дарыларды жана аскердик техниканы сатып алуунун тартибин аныктоо, мамлекеттик чек араны жана аба мейкиндигин коргоо Кыргыз Республикасынын негизги милдети болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөсүндө орус окумуштуусу А.С. Семакин белгилегендей, «өлкөнү коргоо — бул бардык мамлекеттик органдардын, кызмат адамдарынын жана жарандардын конституциялык милдети, аны аткаруу үчүн бардык саясий күчтөр жана коомдук түзүлүштөр бир идеяга биригет» [76, 89-б.]. Биз А.С. Семакиндин коргоо боюнча айткан пикирине кошулабыз. Анткени, коргоо бул коопсуздукту камсыздоонун негизги элементеринин бири. Натыйжада чек ара коопсуздугун камсыздоочу субъекттер мамлекеттин бул функцияларын аткарууга түздөн-түз катышат. Кыргыз Республикасында мамлекетти коргоонун негизин, анын Куралдуу Күчтөрү түзөт. Куралдуу Күчтөр – мамлекеттик аскердик уюм, анын максаты агрессияга каршы туруу жана коргоо жана коопсуздук боюнча Кыргыз Республикасынын эл аралык милдеттенмелерин аткаруу. Биздин оюбузча, чек араны коргоо, анын коопсуздугун камсыз кылуу өзүнчө конституциялык милдет гана эмес, мамлекеттин негизги функциясы.

Бул багыттагы маселелерди түздөн-түз жөнгө салуучу мыйзамдар мамлекеттин коргонуу функциясы үчүн укуктук негиз түзүүгө багытталган. Алардын арасында жарандарды жалпыга бирдей аскерге чакыруу, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө, мамлекеттик чек аралар жөнүндө, улуттук коопсуздук жөнүндө ж.б. мыйзамдар камтыйт.

Коргонуу – мамлекеттин турмушунун дээрлик бардык аспектилерине, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерине тиешелүү көп

кырдуу көрүнүш. Албетте, өлкөбүз үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоодогу негизги эл аралык маселелер мыйзамдын негизинде чечилгени маанилүү. Азыркы этапта чек ара саясатын иштеп чыгуунун, ишке ашыруунун жана координациялоонун, аткаруу бийлик органдарынын түзүмүн реформалоонун, алардын функцияларын оптималдаштыруунун укуктук жол-жоболору өзгөчө мааниге ээ.

Мамлекеттик чек араны коргоо функциясын Кыргыз Республикасынын юрисдикциясына жүктөө конституциялык принципке толугу менен туура келет жана ага карата мамлекет аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыздайт. Чек араны натыйжалуу коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттик коопсуздук тутумунун бир бөлүгү, ал саясий, укуктук, экономикалык, аскердик, уюштуруу-техникалык, экологиялык, санитардык жана башка ыкчам чаралар же каражаттар менен жүзөгө ашырылат.

Мыйзамдар өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоодо абдан маанилүү. Мыйзам жогорку юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик-укуктук акт болуп саналат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мыйзамдар парламент тарабынан гана кабыл алынышы керек.

Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугун камсыздоо мамилелерин жөнгө салган негизги ченемдик-укуктук акт 1999-жылдын 19-мартында № 27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [77]. Бул мыйзам мамлекеттик чек арадагы экстремалдык кырдаалдардан улам шашылыш түрдө, өлкөдөгү же дүйнөдөгү жалпысынан мүмкүн болуучу мындан аркы саясий, экономикалык жана социалдык кайра куруулар эске алынбастан кабыл алынган. Колдонууга киргизилген ченемдик укуктук актыларды ишке ашыруу механизми түзүлбөстөн, аларды акырындык менен кайрадан иштеп чыгуу, айрым беренелерди жаңы редакцияда жарыялоо, жаңы ченемдер менен толуктоо зарыл болгон. Бирок бүгүнкү күндө мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамда, Конституцияга жана башка мыйзамдарга карама-каршы келген ченемдер бар.

Ошондуктан, бул мыйзам кайрадан өзгөртүү, толуктоолор менен 2015-жылдын 16-майында кабыл алынган. Бирок, буга карабастан мыйзамда дагы деле бир катар кемчиликтер бар.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде «Кыргыз Республикасынын чек арасындагы аймагы бүтүн жана кол тийгис» - деп так белгиленген. Бирок, биздин оюбузча мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамда «мамлекеттик чек аранын макамы» жана «мамлекеттик чек араны коргоо» түшүнүктөрүнө так аныктама берилген эмес. Ошондуктан, «Мамлекеттик чек аранын макамы» түшүнүгү мыйзамда көз карандысыздыкты кеңейтүүнүн мейкиндик чеги менен аныкталган мамлекеттик чек аранын укуктук макамы катары аныкталышы керек.

Конституцияда жана мыйзамда камтылган экинчи түшүнүк – бул «мамлекеттик чек араны кайтаруу».

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу улуттук коопсуздукту камсыздоонун ажырагыс бөлүгү катары белгиленет жана дифференцияланат.

Бул терминдерди укуктук жол-жоболоштуруу чек ара саясатын ишке ашыруунун субъекттерин аныктоо көз карашынан алганда да, алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү жагынан да юридикалык мааниге ээ. Ар кандай мамлекеттик органдардын аракеттери жана чек ара коопсуздугун камсыз кылууда алардын аракеттерин бириктирүү координациялоо маселесин чечүүгө багытталган. Бирок, бул аныктамаларды бүгүнкү күндүн реалдуулуктарына, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда болуп жаткан өзгөрүүлөргө дал келтирүү зарыл.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу боюнча төмөнкү иш аракеттерди аткарышыбыз керек. Биринчиден, мамлекеттик чек араны кайтаруу - бул Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу. Экинчиден, тийиштүү мамлекеттик коопсуздук органдарынын макулдашылган иш-аракеттерин камсыз кылуу.

Үчүнчүдөн, чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн мамлекетте геосаясий, укуктук, уюштуруучулук, экономикалык, экологиялык, техникалык, ыкчам, аскердик реформалардын тутумун ишке ашыруу.

Белгилеп коюу керек, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын ыйгарым укуктуу органдар аныкталган. Мыйзамда, мамлекеттик бийлик органдарынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ыйгарым укуктары бекитилген. Бирок, чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн функцияларды жана милдеттерди гана так аныктабастан, зарыл болгон мамлекеттик органдарды координациялоо, өз ара аракеттенүү жоболорун дагы иштеп чыгуу зарыл.

Чек араны кайтаруу – бул мамлекеттик чек ара режимдерин же чек ара өткөрүү пунктарындагы режимдери сактоо, мыйзамсыз өтүүлөргө жол бербөө жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу үчүн ички жана тышкы коркунчутардан коргоо максатында жүргүзүлөт. Мында мамлекеттин стратегиялык багыттары чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо максатына жетишүүгө багытталган аракеттердин эң артыкчылыктуу ыкмасы катары каралууга тийиш. Анткени, өткөн кылымдын 90-жылдарында иштелип чыккан мыйзамдын жоболору совет доорунда калыптанган «жабык чек аралар» теориясына негизделген. Ошондуктан, биринчи кезекте, чек арада мамлекеттин кызыкчылыгын коргоодо согуш аракеттери чек араны коргоонун негизги формалары жана усулдары болуп эсептелген.

Мыйзамда, чек ара коопсуздугун камсыздоо мамлекеттин кызыкчылыгына карата пайда болгон ички жана тышкы коркунучтарды өз убагында аныктоо жана бөгөт коюу, саясий, уюштуруучулук-укуктук, экономикалык, ыкчам-издөө, чалгындоо, контрчалгындоо жана башка иш чараларын аткарган мамлекеттик бийлик органдарынын максаттуу иши катары белгилениши керек. Анткени, чек арада мамлекет аралык куралдуу

агрессия көрүнүшү же кагылышуулар, атайылап уюштурулган араздашуулар себеп болгон чек ара чыр-чатактары чыгып кетиши мүмкүн.

Чек ара чыр-чатагынын негизги себептеринен болуп амактык дооматтар эсептелиши мүмкүн. Анткени, тараптар кырдаалдан пайдаланып чек арада жайгашкан талаштуу аймактарды курал колдонуу менен чек ара сызыгын мыйзамсыз өзгөртүүгө аракет кылышат. Мындай учурда, куралдуу коргонуунун субъекттери карамагына тийиштүү бардык каражаттарды колдоно алат. Куралдуу кол салуудан чек ара коопсуздугун камсыздоону ишке ашырууда Кыргыз Республикасы эл аралык укуктун принциптерин жетекчиликке алат. Тактап айтканда, БУУнун Уставынын 51-беренесинде мамлекеттин жеке же жамааттык өзүн-өзү коргоо укугун чектөө мүмкүн эместиги белгиленген [78]. Ошондуктан, мыйзамдагы негизги кемчиликтерди тактоо менен чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында болуп жаткан дүйнөдөгү процесстерге жана тенденцияларга шайкеш келтирүү керек.

Буга ылайык, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоо тармагында мыйзамдарды эл аралык мамилелердеги шарттарга ылайыкташтыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл. Бул, албетте, чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоону өнүктүрүүдөгү абдан маанилүү кадам болуп саналат, ал мамлекеттин чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу үчүн өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарына карата түзүлгөн коркунучтарга каршы турууга мүмкүндүк берет.

Бул максаттарга жетүү үчүн «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамда төмөнкү негизги жоболор камтылышы керек:

- мамлекеттик чек аранын макамын так аныктоо;
- чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик коопсуздук органдардын компетенцияларын так белгилөө;

- «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара мейкиндиги» түшүнүктөрдү мыйзамдык бекитүү;

- Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чет элдик мамлекеттер менен чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

Бул мыйзам долбооруна аталган жоболорду камтыган укуктук ченемдерди консолидациялоо чек ара коопсуздугун камсыздоо деңгээлин натыйжалуу жогорулатат.

Мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамы, жогоруда автор белгилегендей, чек ара аймагындагы мамилелерди жөнгө салуучу негизги, бирок бирден-бир ченемдик актыдан алыс.

2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы чек ара коопсуздугун камсыздоодо маанилүү ролду ээлейт. Мыйзамда «улуттук коопсуздук тутуму» түшүнүгү каралган [79]. Андан сырткары, мыйзамда чек ара коопсуздугу камтылган. Бирок, мыйзамдагы чек ара коопсуздугуна тиешелүү жоболорду талдоодон мурун, биз улуттук, мамлекеттик коопсуздук түшүнүктөрүнө токтолушубуз керек. Анткени, бул чек ара коопсуздугунун өзгөчөлүктөрүн тереңирээк билүүгө жардам берет.

Юридикалык сөздүктө улуттук коопсуздук – бул кеңири мааниде мамлекеттин улуттук кызыкчылыктары. Анын ичинде саясий, социалдык, экономикалык, аскердик, экологиялык, тышкы экономикалык коопсуздук менен байланышкан тобокелдиктер, массалык кыргын салуучу куралдын жайылышына, элдин руханий жана интеллектуалдык баалуулуктарына коркунучка жол бербөө максатында мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн алдын алуу чаралары [80, 39-б.].

Айрым изилдөөчүлөр «улуттук коопсуздук» түшүнүгүнө аныктама берүүдө турмуштук маанилүү кызыкчылыктардан тышкары, улуттук баалуулуктар зор мааниге ээ экендигин белгилешет. Мисалы, орус

окумуштуусу Бельков О.А. «коопсуздук» бул ички жана тышкы коркунучтарга карабастан бүтүндүгүн жана өзүн-өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүүлүгүн сактап калган коомдук организмдин туруктуу абалы деп адилеттүү түрдө белгилейт [81,160-б.]. «Коопсуздук» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамаларынын ичинен окумуштуу О.А. Белков тарабынан сунушталган аныктама өзүнүн тактыгы менен өзгөчөлөнөт. Андан ары ал мындай дейт: коопсуздук – коомдун, анын түзүмдөрүнүн, институттарынын, өнүгүү жана жашоо шарттарынын абалы, алардын сапаттык аныктыгын сактоону, анын табиятына жана мүнөзүнө жараша объективдүү аныкталган инновациялар менен эркин иштешин камсыз кылуу [81,167-б.]. Ошентип, биздин оюбузча, улуттук коопсуздук деп улуттук баалуулуктарды, ошондой эле мамлекетти ички жана тышкы коркунучтардан коргоо.

«Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук негиздерин жана анын функцияларын, мамлекеттик коопсуздук органдарын уюштуруунун жана каржылоонун тартиптерин аныктайт, ошондой эле алардын ишинин мыйзамдуулугуна контролдукту жана көзөмөлдөөнү белгилейт. Демек, улуттук коопсуздук түшүнүгү мыйзамдын 1-беренесинин предмети болуп саналган обочолонгон үчилтик аркылуу аныкталат.

И.К. Харичкиндин эмгегинде белгилегендей, учурда Россиянын улуттук коопсуздугу чек ара коопсуздугу менен аныкталат, себеби, улуттук коопсуздуктун бардык компоненттери чек ара коопсуздугун камсыздоодон көз каранды [82,90-б.]. Чек ара коопсуздугу бул мамлекеттик чек арада жарандарды, коомду жана мамлекетти коркунучтардан коргоонун абалы катары бааласак болот.

Бирок, бул аныктама бул категориянын мындай тар чечмелөө менен кээ бир эксперттердин ортосунда пикир келишпестиктерди жараткан. Мисалы, А.С. Щербаковтун диссертациялык изилдөөсүндө «чек ара коопсуздугу – бул Россия Федерациясынын мамлекеттик чек арасын, жарандарды, коомду жана

мамлекетти бардык мүмкүн болгон ички жана тышкы коркунучтардан федералдык мамлекеттик органдардын, башка күчтөрдүн жана каражаттардын күч-аракетин Федералдык чек ара кызматынын координациялоочу ролу менен бириктирүү аркылуу коргоонун өзгөчө абалы» деп белгилейт [83, 47-б.]. Биздин оюбузча, А.С. Щербаковтун көз карашын колдоого болот, анткени мындай чечмелөө чек ара коопсуздугунун мазмундук жагын толугу менен чагылдырат. Бирок, орус окумуштуусу А.С. Щербаков чек ара коопсуздугун камсыздоодо мамлекеттик бийлик органдарынын ролуна анчалык деле көңүл бурбайт.

Кыргыз окумуштуусу, профессор Э.Э. Молдоев «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун түзүүнүн негизги максаты улуттук коопсуздук тармагында стратегиялык багыттарды иштеп чыгуу менен мамлекеттик органдардын макулдашылган аракеттерин ишке ашыруу механизмдерин камсыз кылуу» деп туура белгилейт [84,160-б.]. Демек, улуттук коопсуздук тутумун натыйжалуу түзүү жеке эле чек ара коопсуздугун камсыздоо эмес, улуттук кызыкчылыктарды жигердүү ишке ашырууга жана ички жана тышкы коркунучтарга каршы турууга кызмат кылат.

Азыркы учурда, Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин жөнгө салган мыйзамдар жана укуктук документтер кабыл алынган. Алар, *биринчиден*, чек ара коопсуздугун камсыздоодогу кемчиликтерди жоюуда жетиштүү эмес болсо да, Конституцияда белгиленген чек ара маселелери менен байланышкан укуктук мамилелерди иретке келтирет. *Экинчиден*, чек ара кызматынын ишмердигинин негизги максатын аныктайт жана стратегиялык багыттарын ачык көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын Президентинин, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин, башка аткаруу бийлик органдарынын жана жергиликтүү маанидеги башкаруу органдарынын ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

Конституция жана мыйзамдардан кийин чек ара коопсуздугун камсыздоодо мыйзам алдындагы актылар да олуттуу мааниге ээ.

Мыйзамдардан айырмаланып мамилелерди жөнгө салуучу экинчи даражадагы актылар болуп саналат жана сөзсүз түрдө мыйзамдарга негизделет, аларга карама-каршы келбейт. Мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актылар кабыл алган мамлекеттик органдын компетенциясына жараша юридикалык күчкө негизделет.

Натыйжада, чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук негиздерин түзгөн мыйзамга баш ийген ченемдик укуктук актыларды төмөнкүдөй бөлүп кароого болот.

Кыргыз Республикасынын Президентинин ченемдик жарлыктары, ошондой эле ал бекиткен документтер.

Мыйзамдар чек ара коопсуздугун камсыздоодо бардык маселелерди мобилдүү чече албайт. Анткени, мыйзамдарды кабыл алуу жол-жобосу татаал жана убакытты талап кылат. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугуна байланыштуу көп маселелерди жөнгө салууда мамлекет башчысынын ченемдик жарлыктары жана ал бекиткен документтер өзгөчө орунду ээлейт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 71-беренесине ылайык Президент аткарылышы милдеттүү болгон жарлыктарды жана тескемелерди кабыл алуу менен өз ыйгарым укуктарын ишке ашырат. Президенттин ченемдик жарлыктары, аткаруу бийлиги органдарына ченемдик актыларды чыгарууга укуктук негиз болот жана ага ылайык кабыл алынат.

Автор изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Министрлер Кабинетинин ченемдик укуктук актыларынын чек ара коопсуздугун камсыздоого тийгизген таасирин жана маанилүүлүгүн ачып көрсөтүүгө аракет кылат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда 2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы өзгөчө мааниге ээ. Бул ченемдик жарлыктын негизги максаты Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды болтурбоо, бөгөт

коюу жана нейтралдаштыруу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана мамлекет аралык мамилелерди чыңдоо жана улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоонун натыйжалуулугун жогорулатуу [85]. Аталган, жарлыкта аткаруу бийлик органдарынын тажрыйбалык ишинде чек ара коопсуздугун камсыздоого байланышкан укуктук актыларды кабыл алууда концепциянын жоболорун жетекчиликке алуу зарылчылыгы жөнүндө айтылат. Бул концепсия чек ара коопсуздугун камсыздоонун мыйзамдык базасын өнүктүрүүдө фундаменталдуу документ болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында чек ара коопсуздугун камсыздоо улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат [86]. Концепцияда чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга негизги төмөнкү милдеттер белгиленген: *биринчиден*, мамлекеттик чек араны коргоо боюнча стратегиялык мамлекеттик программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. *Экинчиден*, чек ара коопсуздугуна каршы чакырыктарга жана коркунучтарга ыкчам жана натыйжалуу каршы аракеттенүү. *Үчүнчүдөн*, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоодо санариптик технологияларды колдонуу. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга чоң милдеттер жүктөлгөн.

Концепция Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздукту камсыздоону ишке ашырган мамлекеттик бийлик органдарынын тизмесин белгилейт. Мамлекеттик бийликтин жогорку органдары, мисалы, Президент, Жогорку Кеңеш, Министрлер Кабинети менен бирге Концепцияда Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин чек ара коопсуздугун камсыздоодогу орду өзгөчө белгиленет. Коопсуздук кеңеши Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды аныктоо жана баалоо боюнча ишти түздөн-түз жүзөгө ашыруучу, Президентке аларды алдын алуу боюнча чечимдердин долбоорлорун даярдоочу, улуттук коопсуздук тутумун камсыздоо тармагында сунуштарды иштеп чыгуучу

орган. Коопсуздук кеңеш улуттук коопсуздук тутумунун маанилүү органдарынын бири болуп саналат. Азыркы учурда Коопсуздук кеңешинин конституциялык-укуктук макамы 2017-жылдын 17-июнунда № 107 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» мыйзам менен аныкталат [87]. Мыйзамга ылайык, Коопсуздук Кеңеш улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында мамлекеттик саясатты ишке ашырууда кеңеш берүүчү конституциялык орган болуп саналат.

Коопсуздук кеңешинин ишин камсыздоо жана кабыл алынган чечимдерди ишке ашыруу жоопкерчилиги катчылыка жүктөлгөн. Катчылыктын укуктук макамы, милдеттери, функциялары жана ыйгарым укуктары, ошондой эле анын ишин уюштуруу принциптери 2021-жылдын 24-августундагы ПЖ №348 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин катчылыгы жөнүндө» жобо менен аныкталат [88].

Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугун камсыз кылган мамлекеттик органдардын жетишээрлик функционалдык тутуму түзүлгөн. Бул органдар мамлекетте натыйжалуу коопсуздукту камсыздоо үчүн жигердүү иш алып барат. Коопсуздук кеңешине мамлекеттик коопсуздук органдарынын ишин уюштуруу, координациялоо жана өркүндөтүү, өлкөдө коопсуздукту камсыздоо боюнча концептуалдык багыттарды иштеп чыгуу жана аларды Президенттин, Министрлер Кабинетинин ченемдик-укуктук актыларынын долбоорлорун даярдоо аркылуу ишке ашыруу милдети жүктөлгөн. Бирок, бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн мамлекеттик органдын ишин так жана толук жөнгө салуу зарыл.

Биз Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоого түздөн-түз таасирин тийгизген документти кабыл алууну туура деп ойлойбуз. Кеп, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу концепциясынын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу жөнүндө болуп жатат. Концепцияда мамлекеттик чек ара саясатынын жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун өнүктүрүүнүн негизги максаттары,

милдеттери жана принциптери жана стратегиялык багыттары аныкталышы керек. Концепция чек ара коопсуздугун камсыз кылууга чоң таасирин тийгизген негизги доктриналык документтердин бири болушу керек. Ошондуктан, автор бүгүнкү күндө улуттук коопсуздук концепциясын кайра карап чыгуу менен мамлекеттин чек ара аймагындагы учурдагы реалдуулукка шайкеш келтирүү зарыл. Андан сырткары, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун концептуалдык негиздерин иштеп чыгуудан тышкары, коопсуздук органдардын ишин ченемдик укуктук жөнгө салуу маселелерин кароо зарыл.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук тутумун өркүндөтүүнүн кийинки багыты мамлекеттик чек араны коргоо чөйрөсүндөгү мыйзамдык базаны өнүктүрүү деп эсептейт. Бул тармакта карала турган көптөгөн көйгөйлүү маселелер да бар. Ошондуктан, чек ара кызматын түзүүнү жана өнүктүрүүнү ченемдик укуктук жөнгө салуу жөнүндө айта турган болсок, биринчи кезекте бул чөйрөнүн актуалдуулугун белгилеп кетким келет.

Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору, ошондой эле ал бекиткен жоболор, эрежелер.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы башкарууну өркүндөтүү максатында 2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына өткөрүлүп берилген [89]. Чек ара кызматын КРнын УКМКнын курамына кириши башка нерселер менен катар Чек ара кызматынын заманбап көрүнүшүн сапаттуу карап чыгууну талап кылды.

Чек ара кызматы биринчи кезекте аскердик түзүм катары калыптанган орган катары атайын кызматтын макамына ыңгайлашкан эмес. Ошондуктан, чек ара органдарын реформалоодо дыкат мамиле жасоо керек, анткени аларды ыкчам-аскердик жана ыкчам-кызматтык иш формаларына өткөрүү

зарыл. Чек ара кызматын мындай багыттагы формага өткөрүү үчүн анын укуктук макамын аныктаган тиешелүү ченемдик-укуктук актыларды кабыл алгандан кийин гана мүмкүн. Чек ара кызматын ишмердүүлүгүнүн формаларын аныктоо үчүн биринчи кезекте КРнын Президенттин жана Министрлер Кабинетинин ченемдик-укуктук актыларын иштеп чыгуу керек.

2021-жылдын 11-октябрындагы №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесине ылайык, Министрлер кабинети улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча чараларды ишке ашырууну камсыз кылат [90]. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин ченемдик укуктук актылары мыйзамдардын идеяларына жана жоболоруна ылайык белгилүү эрежелерди белгилеген мамлекеттик органдардын эрктүү чечимдерин билдирет. Алар, коопсуздук жана чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн мыйзамда белгиленген компетенцияларын тажрыйбада ишке ашыруунун укуктук негиздерин аныктайт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо Министрлер кабинетинин токтомдору мамлекеттик чек араны кесип өтүү, чек ара аркылуу өткөрүү пункттарын ачуу же жабуу, чек араны коргоо боюнча аскердик техникаларды, курал жарактарды жана атайын каражаттарды колдонуу, коопсуздук маселелеринин уюштуруучулук, финансылык жана экономикалык негиздеринин тартиптерин жөнгө салат.

Чек ара коопсуздугуна көптөгөн коркунучтар учурда эл аралык байланыш жолдорунда топтолгондугу менен аныкталат. Монографиялык изилдөөдө авторлор, коркунучтарды төмөнкүдөй негизги эки топко бөлүп карашат: *экономикалык коопсуздука байланыштуу коркунучтар* (аткезчилик, маң зат, курал-жарактарды, ок-дарыларды мыйзамсыз жүгүртүү, эл аралык уюшкан кылмыштуулук, мыйзамсыз миграция); *эл аралык коопсуздука байланышкан коркунучтар* (эл аралык терроризм жана бандитизм, чет элдик чалгындоо кызматтарынын диверсиялык иш-аракеттери, мамлекеттик чек ара

режимин бузуу ж.б.) [91,102-б.]. Бул коркунучтарды болтурбоо үчүн мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн заманбап талаптарга жооп берген жана чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына болгон коркунучтарга каршы турууга жөндөмдүү сапаттык жаңы чек ара коопсуздугу тутумун түзүү зарыл. Мындан тышкары, азыркы учурдагы чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму эл аралык тажрыйбанын стандарттары койгон талаптарга дал келбейт. Мындай жагымсыз шарт Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен эл аралык мамилелерди өнүктүрүүгө тоскоолдуктарды жаратат. Мамлекеттик чек арада контролдоо функцияларын ишке ашырган аткаруу бийлик органдарынын чар жайыт жайгашышы өткөрүү пункттарында жарандарды, товарларды, транспорт каражаттарын өткөрүүдө кыйынчылыктарды жаратат жана паракорчулуктун өнүгүүсүнө шарт түзөт. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 7-октябрындагы №739 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө» Жободо аныкталган контролдоо органдарынын санын кыскартуу керек [92].

Жобого ылайык, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында контролдоо функциялары чек ара, миграция, бажы, санитардык-карантиндик, ветеринардык, фитосанитардык, бангизаттарды жана транспорттук көзөмөл органдарынын бөлүмдөрү түзүлгөн. Биздин оюбузча, өткөрүү пункттарында чек ара жана бажы көзөмөлүн калтыруу максатка ылайыктуу деп эсептейт. Бул иш-чараларды өткөрүү адамдардын, товарлардын жана жүктөрдүн өтүүсүн контролдоо жана кайра иштетүүнүн жалпы убактысын олуттуу кыскартат, өткөрүү пункттарында пайда болгон башка терс факторлорду жок кылат. Мындан тышкары, натыйжалуу чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн курал-жарактарды, аскердик техниканы жана атайын каражаттарды колдонууну укуктук жөнгө салуу сыяктуу маанилүү маселе көтөрүлүшү керек.

Биздин оюбузча, бул изилдөөнүн көлөмү Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоого байланыштуу бардык актуалдуу көйгөйлөрүнө токтолууга жана кароого мүмкүндүк бербейт. Бирок, ушул параграфта автор белгилеген суроолордун жана көйгөйлөрдүн саны да чек ара коопсуздугунун концептуалдык аппаратын, концептуалдык негиздерин сапаттуу кайра карап чыгуунун, аны ченемдик-укуктук камсыздоо тутумун түзүүнүн, мамлекетте өнүгүп жаткан экономикалык, социалдык, тышкы жана ички саясий кырдаалга ылайык Президенттин, Министрлер кабинетинин ченемдик укуктук актыларын киргизүүнүн зарылдыгын көрсөтүп турат.

Жогоруда жазылгандардын негизинде, изилденген бул параграфка төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы ченемдик-укуктук актылар мамлекеттин улуттук коопсуздук, коргонуу чөйрөсүндөгү конституциянын ченемдерин так ачып көрсөтөт жана мамлекеттик чек араны коргоого байланышкан укуктук көйгөйлөрдү чечүү менен аларды өнүктүрүүгө укуктук негиз түзөт.

2. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоо тутуму калыптануу этабынын аягына келип жатат. Укуктук ченемдерди иштеп чыгуу менен аларды жүзөгө ашыруу актуалдуу болуп саналат жана чек ара коопсуздугун камсыздоого байланышкан укуктук маселелерди талдоо кызыгууну жаратат. Изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болгондой чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун мыйзамдардын, мыйзам алдындагы актылардын жана эл аралык укуктук актылардын базасы түзүлгөн. Бирок, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун түзгөн мыйзамдарда кемчиликтер жана карама-каршылыктар бар.

3. Чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоо тутумундагы көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- чек арада коопсуздугун камсыздоо тармагында мыйзамдарды эл аралык мамилелердеги шарттарга ылайыкташтыруу үчүн «Кыргыз

Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу;

- Кырдаалды талдоо, чек ара коопсуздугуна чакырыктарды жана коркунучтарды аныктоо жана аларга каршы туруу үчүн Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу.

2.2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздери.

Дүйнөдө ааламдашуу процесси менен байланышкан маселелер жыл өткөн сайын трансчегаралык мүнөзгө ээ болууда. Мындай эл аралык мамилелердин кулач жайышы дүйнөдө болуп жаткан геосаясий, аскердик, экономикалык кубулуштардын өз ара көз карандылыгы менен шартталган. Ошондуктан, көптөгөн мамлекеттер мамлекеттик чек араларды коргоого жигердүү киришип, улуттук коопсуздуктун татаал түрү болгон чек ара коопсуздугун натыйжалуу түзө башташты.

Биздин оюбузча, улуттук коопсуздуктун бул түрү евразиялык мейкиндикте коопсуздукту камсыздоо боюнча эл аралык укуктук тутумдун ажырагыс бөлүгү. Чек ара коопсуздугунун негизги максаты, улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнөн айырмаланып мамлекеттин эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн коргоону камсыз кылат.

Ар бир мамлекет аймактык бүтүндүгүн жана көз карандысыздыгын сактоо үчүн чек ара коопсуздугун чыңдоого аракет кылат. XX-кылымда дээрлик бардык мамлекеттер жеке коопсуздугун гана ойлошуп, эл аралык аренада аскердик, экономикалык жана саясий артыкчылыктарга ээ болуу менен башка мамлекеттерге басым көрсөтүп, үстөмдүк кылууга аракет жасашкан. Буга ылайык, окумуштуулар жана саясат таануучулар арасында «мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыздоо улуттук чөйрөдөн эл аралык чөйрөгө көбүрөөк өтүп баратат» деген пикирлерди билдиришүүдө. Мисалы, Р.А.Мюллерсондун эмгегинде «Мамлекеттин коопсуздугу, башка мамлекеттердин коопсуздугунан көз каранды. Анткени, улуттук коопсуздук эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышта» деп белгиленет [93,77-б.]. Демек, эл аралык коопсуздук, ар бир мамлекеттин чек ара коопсуздугуна эбегейсиз зор таасир тийгизет жана өлкөдө жалпы улуттук коопсуздукту камсыздоодо маанилүү ролду ээлейт.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык-укуктук негиздери мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоого жана мамлекет аралык мамилелерди жакшыртууга багытталган жалпыга таанылган эл аралык укуктун принциптеринен жана ченемдеринен турат.

Көз карандысыздыга ээ болгон күндөн тартып эл аралык мамилелерде пайда болгон ыйгарым укуктардын негизинде Кыргыз Республикасы үчүн мамлекеттик чек арада талаштуу аймактарды тактоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо көйгөйлөрү жарлаган. Чек ара маселелерин чечүүдө мамлекет үчүн биринчиден эл аралык укуктук мамилелерде улуттук баалуулуктарын аныкташы керек. Ошондуктан, Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары саясий, аскердик, экономикалык, социалдык жактан өнүгүү менен улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу саясатын жүргүзүшү керек.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутуму эки бөлүктөн турат – Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук актылары жана эл аралык укуктук актылардан. Чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоо тутумуна биз жогоруда каралган параграфта талдоо жүргүзгөнбүз.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык укуктук негиздерин универсалдуу мүнөздөгү актылар, тактап айтканда, Бириккен уюмунун уставы, конвенциялар жана башка БУУнун башка документтери түзөт. Андан сырткары, чек ара маселелерин жөнгө салуучу эл аралык укуктук актыларга аймактык коопсуздук уюмдардын, субрегиондук эл аралык укуктук актылар жана эки тараптуу келишимдер жана макулдашуулар кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык укуктук негиздерин өркүндөтүүдө эл аралык уюмдардын ролу абдан чоң. Мисалы, эл аралык коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоодо, мамлекет аралык мамилелерди өнүктүрүүдө, тынчтыкты жана эл аралык коопсуздукту сактоодо Бириккен Улуттар уюму өзгөчө орунду ээлейт.

1945-жылы 26-июнда Сан-Францискодо эл аралык уюм боюнча конференциянын жыйынтыгында Бириккен Улуттар уюмунун Уставы кабыл

алынып, 1945-жылдын 24-октябрында күчүнө кирген. Устав мамлекет аралык келишимдердин тутумунун пайда болушуна эл аралык укуктук негиз болгон. Уставка ылайык, 1970-жылдын 24-октябрында БУУнун Башкы Ассамблеясы мамлекеттердин ортосундагы достук мамилелердин жана кызматташтыктын эл аралык укук принциптеринин Декларациясын кабыл алган [94]. Бул эл аралык укуктук актылар улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө эл аралык укуктун негизги принциптерин бекитет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эң маанилүү эл аралык укуктук каражаттарынын катарына эл аралык маселелерди жана талаштарды тынчтык жолу менен чечүү, күч колдонбоо же күч менен коркутпоо, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү, мамлекеттик чек аралардын кол тийбестиги, мамлекеттердин ортосундагы кызматташтыка жана ички иштерге кийлигишпөө, адам укуктарын урматтоо сыяктуу эл аралык укуктун негизги принциптери кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында эл аралык маселелерди жана талаштарды тынчтык жолу менен чечүү принциби чек араларда же чектеш аймактарда тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылуу, мамлекеттик чек араларды адилеттүү тактоо жана орнотуу, чек арадагы чыр чатактарды мамлекеттердин бири-бири менен өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде тынчтык жолу менен жөнгө салуунун негизи болуп саналат. Орус окумуштуусу Д.А.Щербаковдун пикиринде аталган принцип «өзгөчө кырдаалдарда мамлекеттерди сабырдуулукту көрсөтүүгө, бири-бири менен тынчтыкта жашоого, мамлекеттер аралык достук мамилелерди өнүктүрүүгө чакырат» деп белгилейт [95, 113-б.]. Г.И. Тункиндин ою боюнча бул принцип эл аралык укукта ар түрдүү социалдык мамлекеттердин тынчтыкта жашоо принциби [96, 34-б.]. Биздин оюбузча, бул принциптин өзөгү чектеш өлкөлөрдүн мамлекет аралык байланыштарынын, экономикалык, социалдык, саясий абалдарынын негиздеринде жатат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо күч колдонбоо же күч менен коркутпоо принциби алгач Бириккен Улуттар Уюмунун Уставында

бекитилген. Уставдын 2-беренесинин 4 пунктуна ылайык БУУга мүчө дээрлик бардык мамлекеттер эл аралык мамилелерде кайсы бир мамлекеттин аймактык бүтүндүгүнө же уставдын максаттарына карама-каршы келген башка ыкмалар менен коркутуудан же күч колдонуудан карманышат. Күч колдонбоо милдети жеке эле БУУга мүчө мамлекеттерге эле эмес, бардык мамлекеттерге тиешелүү.

Мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү принциби чек ара коопсуздугун камсыз кылууда эбегейсиз зор мааниге ээ. Ал көбүнчө мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүн урматтоо жана сактоо принциби катары түшүнүлөт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 66-беренесине ылайык, Президент Кыргыз Республикасынын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн коргоону камсыз кылат. Чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо, же демаркациялоо маселелерин кошпогондо Кыргыз Республикасынын аймактык бир бөлүгүн бөлүүгө же ажыратууга багытталган аракеттерге, чакырыктарга жол берилбейт.

Бул принцип 1970-жылы кабыл алынган Эл аралык укуктун принциптеринин Декларациясынын негизинде суверендүү тең укуктуулук, күч колдонбоо же күч менен коркутпоо принциптеринин ажырагыс бөлүгү катары бекитилген. Кийинчерээк бул принцип Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун Корутунду актысында көз карандысыз принцип катары баса белгиленген. Ошондуктан, бул принцип БУУнун Уставындагы эл аралык укуктун негизги принциптеринин бири.

Мамлекеттик чек аралардын кол тийбестиги принциби мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү жана мамлекеттик чек араларды мыйзамсыз өзгөртүүгө тыюу салуу принциптери менен тыгыз байланышта жана көбүнчө бири-биринен келип чыгат. Принциптин маңызы жеринде мамлекеттик чек аранын жайгашуусун жана анын режимдерин урматтоо принциби катары түшүндүрүлөт. Аталган принцип 1970-жылы кабыл алынган Эл аралык укуктун принциптеринин Декларациясында жана 1975-жылдагы ЕККУнун корутунду актысында камтылган [97, 239-б.]. Чек

аралардын кол тийбестигинин укуктук мүнөздөмөлөрүн так көрсөтүүнүн жоктугунан турган бир катар эл аралык укуктук актыларда бул принципти туура эмес мүнөздөмө берүү анын ченемдик мазмунун олуттуу түрдө төмөндөтөт.

Мамлекеттердин ортосундагы кызматташтыка жана ички иштерге кийлигишпөө принциби башка мамлекеттин экономикалык, социалдык, маданий, техникалык жана соода тармактарында эл аралык мамилелерди жүргүзүү эркиндигине, анын ичинде эл аралык тынчтыкты жана чек ара коопсуздугун камсыздоо максатында кызматташууга кийлигишпөө милдети катары аныктайт. Бул принцип мамлекеттердин биргелешип чек ара коопсуздугун камсыздоо, кылмыштуулук менен күрөшүү жана эл аралык чек ара кызматташтыгы жана башка маанилүү маселелер боюнча мамлекеттер аралык күч-аракеттерди бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Эч бир мамлекет башка мамлекеттин ички жана тышкы иштерине кандайдыр бир себептер менен түз же кыйыр түрдө кийлигишүүгө укугу жок. Мамлекеттин ишине куралдуу кийлигишүү жана кийлигишүүнүн бардык башка формалары, мамлекеттин саясий, экономикалык жана социалдык негиздерине каршы багытталган ар кандай коркутуулар эл аралык укукту бузуу болуп саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо негизги эл аралык укуктук милдеттенмелердин бири болуп *адам укуктарын урматтоо принциби* саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык адам укуктарына жана эркиндиктерине кол салуу улуттук коопсуздукка келтирилген коркунуч катары таанылат. Бирок, бул коркунучтарды квалификациялоо адам укуктары тармагындагы эл аралык стандарттардын ченемдерине ылайык болушу шарт. Мисалы, немец философу И.К.Канттын ою боюнча «... адамды сүйүү да, адамдын укугун урматтоо да милдет» [98, 37-б.]. Мына ошондуктан, адам укуктарын жана эркиндиктерин бузулушу жан чектелиши улуттук коопсуздукка ички жана тышкы коркунучтарды жаратат.

Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча эл аралык укуктун негизги принциптери, укуктун жалпы принциптери жана эл аралык укуктун башка ченемдери ички мамлекеттик деңгээлде жүзөгө ашырылат. Мамлекеттер эл аралык укуктун негизги принциптери жана ченемдер, мамлекет аралык келишимдер жана мыйзамдар менен аныкталган мындай чек аралардын укуктук макамына ылайык чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча чараларды көрүшөт.

Бириккен улуттар уюмунун уставы жеке эле жалпыга милдеттүү эл аралык укуктун принциптерин иштеп чыкпастан, мамлекеттер үчүн жамааттык коопсуздук тутумун түзүүгө үндөгөн. Жамааттык коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттер биргелешкен консультацияларды, жолугушууларды, конференцияларды өткөрүү, эл аралык органдарды түзүү үчүн эл аралык уюмду же бирдиктүү механизмди түзүшөт.

Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) 1991-жылдын 8-декабрында Вискули резиденциясында (Беловежская Пуща) Беларусь Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Украинанын лидерлери тарабынан түзүлүп, «Суверендүү мамлекеттердин биримдигин түзүү жөнүндө» түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. Кийинчерээк бул келишим «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигин түзүү жөнүндө» келишимге өзгөртүлгөн. Эки жумадан кийин, 1991-жылдын 21-декабрында Алматы шаарында «Алматы декларациясы» кабыл алынып, он бир суверендуу мамлекеттин башчылары, анын ичинде Кыргыз Республикасы «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигин түзүү жөнүндө» макулдашуунун протоколуна кол койгон [99]. Бул эл аралык аймактык уюмдун негизги максаты эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылуу, жалпы жана толук куралсызданууга жетишүү боюнча кызматташтыкты ишке ашыруу болуп саналат. Учурда Шериктештиктин 70 тен ашык эл аралык укуктук актылары катышуучу мамлекеттердин чек ара ведомстволорунун өз ара аракеттенүүсүнүн негизги багыттарын укуктук жөнгө салууну камсыз кылат. Мисалы, анын ичинде чек ара коопсуздугун

камсыздоону чыңдоого көмөк көрсөтүү, чек ара саясатын координациялоо, тышкы мамлекеттик чек араларды коргоо, тышкы чек араларда кризистик кырдаалдар пайда болгон учурда чек ара ведомстволорунун өз ара аракеттенүүсүн ишке ашыруу жана башка стратегиялык багыттарды укуктук камсыздайт.

1995-жылы 20-январьда Москва шаарында Беларусь Республикасы, Казакстан Республикасы жана Россия Федерациясы тарабынан эркин товар жүгүртүү жана мамлекеттердин экономикасын туруктуу өнүктүрүү максатында «Бажы биримдиги жөнүндө» макулдашууга жетишишкен [100]. 1999-жылдын 26-февралында Москвада Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын, Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Тажикстан Республикасынын Президенттери «Бажы биримдиги жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндик жөнүндө» келишимге кол коюшкан. 2007-жылдын 6-октябрында Душанбе шаарында Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын мамлекет башчылары «Бирдиктүү бажы аймагын жана Бажы биримдиги түзүү жөнүндө» Келишимге кол коюшкан. 2010-жылдын январынан тартып бажы биримдиги иштей баштаган жана бирдиктүү бажы тарифи ишке киргизилген. Бажы биримдигин ишке кириши менен бирдиктүү экономикалык мейкиндике эл аралык укуктук негиз болгон 17 базалык эл аралык келишим кабыл алынган.

2011-жылдын ноябрында Бажы биримдигине мүчө мамлекеттердин башчылары «Евразия экономикалык интеграциясы жөнүндө» декларацияга кол коюшуп, бажы бирлигинин кийинки баскычы бирдиктүү экономикалык мейкиндикке өтүү тууралуу билдирүү жасашкан. Ошондой эле, 2011-жылдын октябрь айында Кыргыз Республикасын бажы биримдигине кошуу туураалуу чечим кабыл алынган.

2014-жылдын 29-майында Бажы биримдигине жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндике мүчө мамлекеттердин мамлекет башчылары Жогорку евразия экономикалык кеңешинин жыйынында ЕАЭБди түзүү

боюнча «Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө» Келишимге кол коюшкан. 2014-жылдын 23-декабрында Москва шаарында Президент А.Ш. Атамбаев тарабынан Кыргыз Республикасын Евразиялык экономикалык биримдике кирүү тууралуу келишимге кол койгон [101].

Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодо Евразиялык экономикалык биримдик (мындан ары ЕАЭБ) постсоветтик мейкиндиктеги жападан жалгыз интеграциялык бирикме болуп саналат. ЕАЭБке мүчө мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын жөнгө салуу тармагында негизги фундаменталдык эл аралык укуктук актысы болуп 1996-жылдын 29-мартындагы «Мамлекеттердин чек ара кызматташтыгынын негизги принциптери жөнүндө» макулдашуу эсептелет. 2001-жылдын 14-сентябрында ЕАЭБдин Мамлекеттер аралык Кеңеши өкмөт башчыларынын деңгээлинде «Евразия экономикалык шериктештигине мүчө-мамлекеттердин чек ара маселелери боюнча маалыматтык өз ара аракеттенүүсү жөнүндө» макулдашууну кабыл алган.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ЕАЭБдин негизги эл аралык укуктук актысы болуп 2002-жылдын 13-майындагы №55 Мамлекеттер аралык кеңештин чечими менен бекитилген ЕАЭБке мүчө-мамлекеттердин чек ара саясатынын негиздери саналат. Бул документтин негизги максаты биримдике мүчө мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо саналат жана чек ара маселелери боюнча ченемдик-укуктук базаны түзүүгө укуктук негиз болуп эсептелет [102].

2003-жылдын 21-февралында ЕАЭБке мүчө мамлекеттер тышкы чек араларды коргоо боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашууга кол коюшуп, ал эми 2004-жылдын 18-июнунда мамлекеттердин чек ара маселелери боюнча кеңеши жөнүндө жобону бекиткен. Бул документтерге ылайык ЕАЭБге мүчө мамлекеттер чек ара кызматтарынын тышкы чек аралардагы кризистик кырдаалдарда өз ара аракеттенүүсү боюнча макулдашууга жетишишкен.

ЕАЭБтин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы эл аралык укуктук базасын талдоону жыйынтыктап жатып, чек ара коопсуздугун камсыздоодогу көйгөйлөр боюнча бирикменин алкагында интеграциялык кызматташтыктын багыттарын ишке ашырууда көз карандылыктын бар экендигин белгилей кетүү керек. Ал эми интеграциялык багытта мисалы, саясий, аскердик, экономикалык тармактар боюнча өз ара аракеттенүүнүн комплекстүү деңгээлине жеткенде гана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери чек ара кызматташтыгынын кеңири спектринде акырындык менен ишке ашырыла баштайт. Чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндө бирикменин тиешелүү милдеттери жалпысынан бул уюмга тышкы коркунучтарга туруктуу каршы турууну камсыздайт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында Шанхай Кызматташтыгы уюму маанилүү ролду ойнойт. Шанхай бешилтиги 1996-жылдын 26-апрелинде Шанхайда Казакстан Республикасынын, Кытай Эл Республикасынын, Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Тажикстан Республикасынын мамлекет башчылары «Чек ара аймактарда аскер ишенимин тереңдетүү боюнча макулдашууга» кол коюу менен түзүлгөн. Шанхай Кызматташтык уюму – бул өкмөттөр аралык коопсуздук уюму болуп саналат жана ал 2001 жылы Шанхайда Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын башчылары тарабынан негизделген [103]. Шанхай кызматташтык уюмунун негизги ишмердүүлүгү болуп Борбордук Азиядагы коопсуздук маселелери, анын ичинде эл аралык терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы күрөш жүргүзүү саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун орду чоң. Жамааттык коопсуздук келишимин уюштуруу 1992-жылдын 15-майында Ташкентте (Өзбекстан) Армения, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын мамлекет башчылары тарабынан «Жамааттык коопсуздук келишимине» кол коюлган [104].

Чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин чечүүдө жамааттык коопсуздук келишими уюмуна мүчө мамлекеттер келишимдин 4-беренесине

ылайык, эгерде кайсы бир мамлекет же мамлекеттердин тобу ЖККУнун катышуучу мамлекеттеринин бирине агрессия жасаса, келишимдин негизинде бардык мамлекеттерге агрессия жасалды деп эсептелет. Катышуучу мамлекетке каршы агрессия жасалганда же чек ара коопсуздугуна коркунуч жаралган учурда бардык башка катышуучу мамлекеттер ага зарыл аскердик жардамды, ошондой эле жамааттык коргонуу укугун ишке ашыруу үчүн колдоо көрсөтүшөт. Келишимге ылайык, катышуучу мамлекеттер согуштук максатты көздөгөн уюмдарга кирбейт жана мамлекетке каршы багытталган согуштук аракеттерге катышпайт. Жалпысынан алганда НАТОну түзүү боюнча Вашингтон келишими менен Жамааттык коопсуздук келишимин ченемдеринин айрым окшоштуктарын белгилесек болот.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу биринчи кезекте Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин, ЕАЭБтин, Шанхай Кызматташтык Уюмунун жана Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун алкагында аймактык коопсуздук тутумунун сапаттуу курулушунан көз каранды. Себеби, дал ушул аймактарда Кыргыз Республикасынын чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына коркунучтар топтолгон. Ушуга байланыштуу автор Кыргыз Республикасынын катышуусу менен анын чек ара коопсуздугуна түздөн-түз таасирин тийгизген аймактык коопсуздук тутумдарынын учурдагы абалын дыкат иликтеп чыгууну, иштеп жаткан тутумдардагы кемчиликтерди жана аларды жоюунун жолдорун аныктоону максатка ылайыктуу деп эсептейт.

Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүүнүн эң маанилүү багыты болуп КМШнын, ЕАЭБдин, ШОСтун жана ЖККУнун алкагында жана башка коңшу мамлекеттер менен анын административдик чектеринде аймактык коопсуздук тутумун түзүү жана өркүндөтүү саналат. Мурдагы СССРдин мейкиндигинде жамааттык коопсуздуктун аймактык тутумун түзүү КМШнын түзүлүшү менен башталган. Окумуштуулар арасында КМШнын эл аралык укуктук табияты боюнча бирдиктүү пикирлер

жок. КМШ түзүлгөндөн кийин айрым юрист окумуштуулар, мисалы, В.А. Ржевский бул уюм катардагы конфедерациядан эч айырмасы жок деген оюн билдирген [105, 17-б.]. Ал эми А.Н.Талалаев белгилегендей, КМШ юридикалык жактан алганда, анын уюштуруу документтеринде баса белгиленгендей, дүйнөлүк тарыхта теңдешти жок – мамлекет да, улуттан жогору турган да эмес, аморфтук, өтө белгисиз формация болуп саналат [106, 47-б.]. Ал эми Б.М. Лазаревдин пикиринде КМШ аморфтук уюм, бирок конфедерация эмес [107, 91-б.]. Бирок көпчүлүк изилдөөчүлөр КМШны аймактык эл аралык уюм деп эсептешет. Маселен, Э.Г. Моисеев «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги эл аралык укук көз карашынан алганда аймактык эл аралык уюм болуп саналат» деп белгилеген [108, 78-б.]. Бул изилдөөдө автор Шериктештиктин укуктук табиятына окшош көз карашты карманат. Анткени ал БУУнун Уставынын 52-беренесине ылайык жалпы компетенциянын эл аралык аймактык уюму болуп саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо КМШга, ЕАЭБге, ШОСко жана ЖККУга кирген мамлекеттер чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу көп тараптуу жана эки тараптуу коопсуздук келишимдерге негизделет. Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги мейкиндигинде мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоого багытталган көп жана эки тараптуу эл аралык келишимдер бар. Азыркы учурда, мамлекеттик чек араларды коргоо тармагында көп тараптуу кызматташуу Көз карандысыз мамлекеттер шериктештигинин, Евразиялык экономикалык биримдиктин, Жамааттык коопсуздук келишиминин, ошондой эле Шанхай Кызматташтык Уюмунун алкагында өнүгүп жатат.

Кызматташуунун негизи мамлекет аралык ар тараптуу келишимдерге жетишүү менен камсыздалат. Кыргыз Республикасы Көз карандысыз мамлекеттер шериктештигине мүчө болгондон бери чек ара коопсуздугун камсыздоо багытында төмөнкүдөй макулдашууларга жетишкен: 1995-жылдын 26-майында Минск шаарында кабыл алынган «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин шериктештикке

кирбеген мамлекеттер менен чек араларын коргоо концепциясы»; 1997-жылдын 28-мартында Москва шаарында кабыл алынган «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларынын режимин белгилөө жана сактоо принциптери жөнүндө Декларациясы»; 1992-жылдын 9-октябрында Бишкек шаарында кол коюлган «Шериктештикке мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларда туруктуу кырдаалды камсыз кылуу боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуу» ж.б. чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча эки тараптуу макулдашуулар.

Кыргыз Республикасы Көз карандысыз мамлекеттер шериктештигине мүчө мамлекеттер Өзбекстан Республикасы, Казакстан Республикасы жана Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо тармагында бир катар эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга жетишишкен. Мисалы, 1991-жылдагы «Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү жөнүндө» келишимде жана 1991-жылдагы Алма-Ата декларациясында КМШга мүчө-мамлекеттердин чегинде болгон мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигин жана аймактык бүтүндүгүн сактоого милдеттенмелерди алышты. Бул милдеттенмелер эл аралык укуктук актылар менен бекитилген. Мисалы, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери боюнча юридикалык милдеттенмелер 1992-жылдын 9-октябрында Бишкек шаарында кабыл алынган «Шериктештикке мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларында туруктуу кырдаалды камсыз кылуу боюнча кызматташуу жөнүндө» макулдашууда, 1993-жылдын 7-августунда Москва шаарында кабыл алынган «Чек аралардын кол тийбестиги жөнүндө» декларацияда, 1994-жылдын 15-апрелинде Москва шаарында кабыл алынган «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин суверенитетин, аймактык бүтүндүгүн жана чек араларынын кол тийбестигин урматтоо жөнүндө» декларацияда баяндалган [109].

1994-жылдын 15-апрелде кабыл алынган «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин суверенитетин, аймактык бүтүндүгүн жана чек араларынын кол тийбестигин урматтоо жөнүндө» декларацияда мүчө мамлекеттер достук гана мамиледе болуу менен, аскердик, саясий, экономикалык кысымдардан, ошондой эле аймактык бүтүндүккө жана чек аранын кол тийбестигин тастыктайт. Декларацияга ылайык, аймакты күч менен басып алуу мүмкүн эмес жана ал эл аралык укукта таанылбайт. Ошондой эле, аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигин сактоо максатында 1997-жылдын 8-апрелинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосунда Түбөлүк достук жөнүндө жана ушунда эле келишимдер 1996-жылдын 12-июлунда Тажикстан Республикасы, 1996-жылдын 24-декабрында Өзбекстан Республикасы менен кол коюлган [110, 87-б.].

Бул эл аралык келишимдерди жана макулдашууларды талдоодо, Кыргыз Республикасы менен чектеш КМШга мүчө айрым мамлекеттердин административдик чек араларды эл аралык-укуктук каттоо алгачкы этапта турат, алар эл аралык укуктук ченемдерге ылайык мамлекеттик статуска толук ээ боло элек. Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо жана режимдери боюнча эл аралык укуктук актылардын жоктугу Кыргызстанды өзүнүн укуктук режимин ички актылар менен жөнгө салууга мажбурлоодо, бул анын кол тийбестигин камсыз кылуу үчүн толук укуктук кепилдиктерди бербейт. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздерин талдоо көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө аларды өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттарынын бири жогоруда аталган уюмдарга кирбеген мамлекеттер менен мамлекеттик чек араларды коргоо жана коопсуздукту камсыздоо тармагында кызматташууну өркүндөтүү замандын талабы.

Диссертациянын автору азыркы шарттарда Кыргыз Республикасынын СССРдин мурдагы союздук республикалары менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону өркүндөтүү Борбордук Азияда пайда болгон аскердик-саясий кырдаалды эске алуу менен макулдашууда жүргүзүлүшү керек деп эсептейт.

Евразияда жамааттык коопсуздуктун аймактык системасын түзүү жөнүндө айтсак, ал Советтер Союзу кулагандан жана 1991-жылдын 8-декабрында Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) түзүлгөндөн кийин дароо башталган. КМШнын пайда болуу этабында СССРден калган аскердик техникаларды, курал-жарактарды жана инфраструктурасын акырындык менен иреттүү бөлүштүрүлгөн.

Көз карандысыз мамлекеттерге айланган мурдагы советтик республикалардын жалпы коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана тышкы коркунучтардан коргонуусун камсыз кылуу жагынан олуттуу көз карандылык КМШнын интеграциялык аскердик-саясий түзүмүн тез арада калыптандыруу үчүн реалдуу негиз болуп кызмат кылган.

Тийиштүү эл аралык укуктук актыларды талдоо менен изилдөөнүн бул параграфы боюнча төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Чек ара коопсуздугун камсыздоодо маанилүү эл аралык укуктун принциптери Кыргыз Республикасынын башка чектеш мамлекеттер менен достук мамилелерди жана чек ара маселелери боюнча эл аралык кызматташууну өнүктүрүүнүн укуктук негизи болуп саналат. Ошондуктан, эл аралык уюмдардын чек ара коопсуздугун камсыз кылууну өркүндөтүп жаткан эл аралык-укуктук жөнгө салуу өзүнүн маңызы жана мазмуну боюнча тигил же бул өлкөнүн же аймактык бүтүндүгүн гана эмес, ошондой эле мамлекеттин коопсуздугун сактоого багытталган маанилүү укуктук чаранын мүнөзүн алат.

2. Евразия чөлкөмүндө чек ара коопсуздугу КМШнын, ЕАЭБдин, ЖККУнун жана ШКУнун алкагында ишке ашырылат жана алардын эл аралык укуктук актылары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоосунун

бүтүндөй комплексин түзөт. Мыйзамдарды жогоруда аталган эл аралык келишимдерге ылайык келтирүү бул чектеш мамлекеттердин чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылууга жана мамлекеттик чек араларда жана чек ара аймактарында укук тартибин сактоого көмөктөшөт.

ГЛАВА III. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ОРГАНДАРЫНЫН БЫГАРЫМ УКУКТАРЫ

3.1. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси

Улуттук коопсуздукту камсыздоо мамлекеттин жана коомдун улуттук идеяларды ишке ашырууга, улуттук баалуулуктарды жана кызыкчылыктарды коргоого багытталган негизги милдеттердин бири болуп саналат. Биринчи кезекте бул багыттагы иштер жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин, мамлекеттин конституциялык түзүлүшүн, эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн чыңдоого жана улуттук коопсуздука коркунучтарды болтурбоого багытталган.

Мамлекеттик коопсуздук органдары улуттук коопсуздука карата коркунучтарды алдын алууга, ички жана тышкы коопсуздукту камсыздоочу мамлекеттик органдар. Алар күч түзүмдөрүнүн ажырагыс бөлүгү жана компетенцияларынын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылышат. Бул органдар башка мамлекеттердин коопсуздук органдарынын чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо жана өлкөнүн конституциялык түзүлүшүнө, аймактык бүтүндүгүнө каршы кол салууларды, согуштук аракеттерди болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иштерди ишке ашырышат.

2022-жылдын 5-июлундагы № 57 «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» мыйзамы улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тармагындагы мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнүн укуктук негизи болуп саналат.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында негизги аткаруу бийлиги органы болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы саналат. Өзүнө жүктөлгөн милдеттерди аткаруу менен чек ара кызматы мамлекеттик чек ара саясатын, чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик программаларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга, мамлекеттик чек араны коргоо боюнча мыйзам актыларын жана башка укуктук документтерди даярдоого катышат. Күч түзүмдөрүнүн ажырагыс бөлүгү болуп, ал чек ара аймагындагы улуттук коопсуздукка коркунучтар жөнүндө маалыматтарды алат жана иштеп чыгат жана аны КРнын Президентине, КРнын Министрлер кабинетине берет.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу жана коопсуздукту камсыздоо тармагында негизги жана кошумча милдеттер Чек ара кызматына жүктөлгөндүгүнө байланыштуу, бардык ыйгарым укуктары шарттуу түрдө төмөнкүдөй багыттарга бөлүнүшү мүмкүн.

Биринчиден, мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо боюнча негизги ыйгарым укуктарына төмөнкүлөрдү атасак болот: чек арадагы укук бузууларды аныктоо, алдын алуу, бөгөт коюу жана аларды жасаган субъекттерди кармоо; чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн ыкчам-издөө, чалгындоо, каршы чалгындоо, жана башка иш-чараларды жүргүзүү; чет өлкөлөрдүн чек ара кызматтары менен кызматташуу; мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоого жана келишимдик бекемдөөгө катышуу.

Экинчиден, чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча жарандар жана кызмат адамдары менен өз ара аракеттенүү, чек араны коргоого ыктыярдуу түрдө жарандарды тартуу жана курал-жарактарды, атайын каражаттарды, күжүрмөн жана башка атайын даярдыктагы техникаларды жана кызматтык иттерди колдонууга уруксат берүү. Натыйжада, Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамдык бөлүгү болуп эсептелет жана бекитилген компетенциясынын чегинде мамлекеттин улуттук коопсуздугун, анын ичинде чек ара коопсуздугун

камсыздайт, башка мамлекеттердин конституциялык түзүлүшкө, эгемендике жана аймактык бүтүндүкө кол салууларга, чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иш аракеттерди жүргүзөт.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу доорунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы пайда болуу жана өнүгүү процесстерин баштан кечирүүдө. Ааламдашуу шартынын тийгизген таасири жана дүйнө жүзүндөгү саясий, экономикалык жана аскердик абалдын чыңалуусу чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн Чек ара кызматынын укуктук макамын жакшыртуу учурдун талабы. Натыйжада, бүгүнкү замандын талабына ылайык дүйнөлүк саясий, экономикалык жана аскердик чакырыктарга жооп берген кубаттуу Чек ара кызматын түзүүнүн объективдүү зарылчылыгы келип чыкты.

Эгерде Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын калыптануу процессине тарыхый талдоо жүргүзө турган болсок, анда чек ара кызматынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхына кыскача талдоо жүргүзсөк туура болот деп ойлойбуз.

Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын негизинде мамлекеттик чек арасын коргоо милдеттери менен Коргоо министрлигинин Чек ара кызматынын башкы башкармалыгы жана чек ара көзөмөлүн ишке ашыруу милдети менен Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара көзөмөлүнүн башкы башкармалыгы болуп түзүлгөн [111]. Аталган жарлыка ылайык чек ара кызматы кеңири ыйгарым укуктарга ээ болуп, кыйла деңгээлде укуктук макамы, чек ара саясатын ишке ашыруудагы ролу жогорулаган.

Чек ара көзөмөлүн ишке ашыруу жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын талаптагыдай кайтарууну камсыз кылуу максатында 2002-жылдын 31-августундагы N 241 «Кыргыз Республикасынын чек ара

кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык Коргоо министрлигинин Чек ара башкы башкармалыгы менен Улуттук коопсуздук министрлигинин Чек ара көзөмөлү башкы башкармалыгынын бириктирилишинин натыйжасында Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары түзүлгөн [112].

2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара аскерлери болуп өзгөртүлгөн [113].

2006-жылдын 22-майындагы №270 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык Улуттук коопсуздук кызматынан чыгарылып, аткаруу бийлигинин органы катары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы болуп түзүлгөн [114].

2010-жылдын 16-июлундагы №41 «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен Чек ара кызматы кайрадан Улуттук коопсуздук мамлекеттик кызматынын карамагына өткөрүлүп берилген [115].

2012-жылдын 4-сентябрындагы №161 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Жарлыгы менен чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы болуп кайрадан түзүлгөн [116]. 2012-жылдын 10-декабрында №814 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» жобо

бекитилген [117]. Жобого ылайык чек ара кызматы чек ара саясатын, чек ара коопсуздугун камсыз кылган аткаруу бийлиги органы болуп түзүлгөн.

Мына ошентип, мамлекетте жүргүзүлгөн административдик реформалардын жана кайра куруулардын натыйжасында Кыргызстанда биринчи жолу өз алдынча чек ара кызматы түзүлүп, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча ыйгарым укуктар берилген. Бул кызмат мамлекеттин өзгөчө аскердик укук коргоо түзүмү катары калыптанган.

XXI-кылымда дүйнөдөгү саясий, экономикалык жана аскердик кырдаал кескин өзгөрдү. Бүткүл дүйнөлүк коомчулук мамлекеттердин коопсуздугуна коркунучтардын санынын көбөйүшүнө туш болууда. Инсандын, коомдун, мамлекеттин жана улуттун коопсуздугуна коркунуч принципалдуу жаңыча баалана баштады. Эл аралык терроризм, мыйзамсыз баңги аткезчилиги, мыйзамсыз миграция жана адам сатуу, өлкөнүн жаратылыш байлыктарын мыйзамсыз уурдоо коркунучтары өзгөчө тынчсызданууну жаратты. Ушундан улам 2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде мамлекеттик чек ара кызматы жоюлуп, ал Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин карамагында түзүлгөн [118]. Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны кайтаруу, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана чек ара саясатын ишке ашырууга жооптуу жана ыйгарым укуктуу аткаруу бийлигинин тутумундагы мамлекеттик орган болуп саналат.

Жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында чек ара кызматы өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары макамын жоготсо дагы, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында өзгөчөлүгүн жана зарылчылыгын жоготкон жок. Чек ара кызматынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын дыкат талдоодо белгилүү болгондой, чек ара кызматы мамлекеттик ар кайсы ведомствонун курамында болуп, анын калыптануу жана өнүктүрүү мезгили экономикалык жана саясий зарылчылык менен аныкталган. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун

камсыздоонун уюштуруучулук-укуктук механизми Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыздоонун негизги курамдык элементи катары, аскер бөлүктөрүнөн тартып ыкчам иликтөө органдарга чейин, ал эми чек ара кызматынын ишмердүүлүгү мамлекеттик чек араны коргоого багытталган. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагынадгы мамлекеттик башкаруу атайын аткаруу бийлиги органы тарабынан ишке ашырылышы керек.

Чек ара кызматы өз ишинде Кыргыз Республикасынын Конституциясын, мыйзамдарын, Президенттин жарлыктарын жана тескемелерин, Министрлер Кабинетинин токтомдорун жана тескемелерин, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагын жөнгө салуучу эл аралык укуктун жана мамлекет аралык келишимдердин ченемдерин жана принциптерин жетекчиликке алат.

Мамлекеттик орган катары Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы төмөнкүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

Биринчиден, мамлекеттин атынан жүктөлгөн өлкөнү коргоо функциясын ишке ашырууга жана мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылууга катышат;

Экинчиден, чек ара кызматы укуктардын, милдеттердин жана функциялардын белгиленген комплексине ээ;

Үчүнчүдөн, баарына милдеттүү болгон укуктук актыларды чыгарууга жана ал актылардын аткарылышын камсыз кылуу үчүн мажбурлоо, ынандыруу, тарбиялоо, сыйлоо чараларын колдонууга укуктуу.

Чек ара кызматы мамлекеттик органдын бардык белгилерине ээ болуу менен, ошол эле учурда аткаруу бийлиги органынын - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин түзүмдүк элементи болуп саналат жана ал мамлекеттик механизмде чек ара чөйрөсүндө ыйгарым укуктарга ээ. Мына ошондуктан, Чек ара кызматы өз

алдынча эмес аткаруу бийлик органы болгондуктан, анын укуктук статусун так аныктоо зарыл.

Укуктук статус жөнүндө алгачкы эскерүүлөр байыркы Рим окумуштууларынын эмгектеринде кездешет. Латын тилинен которгондо орнотуу, кызмат орду, абалы дегенди билдирет [119, 339-б.]. Статус – белгилүү бир субъекттин коомдук мамилелердин белгилүү бир түрүндөгү позициясы: экономикалык, маданий, этносаясий ж.б. Ошентип, статус түшүнүгү ар бир тутумга мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ылайык инсандын же топтун социалдык тутумдагы салыштырмалуу абалын аныктайт: экономикалык, кесиптик, этникалык ж.б. [120, 981-б.].

Укуктук статус инсандын, мамлекеттин жана коомдун ортосундагы эң маанилүү, негизги байланыштарды укуктук жактан ортого салат. Анын мүнөздүү өзгөчөлүгү – мыйзам ченемдери менен жөнгө салынганында. Орус окумуштуусу Н.И.Матузовдун пикиринде укуктук статус концепциясы субъекттин укуктук мүмкүнчүлүктөрүнүн, милдеттеринин жана жоопкерчилигинин бүтүндөй комплексин, ошондой эле анын укуктук статусунун ар кандай аспектилерин мүнөздөгөн укуктук каражаттарды камтыйт [121, 981-б.].

Юридикалык адабияттарда көптөгөн авторлор *жалпы, өзгөчө жана жеке* укуктук статустарды бөлүп көрсөтүшөт. Жалпы укуктук статус деген түшүнүк жалпы кабыл алынган. Мисалы, көрүнүктүү орус окумуштуусу В.А. Кучинский мындай деп жазат: «Бардык жарандарга тиешелүү укуктар жана милдеттер, б.а. универсалдуу мүнөзгө ээ болгон жарандын жалпы укуктук статусу катары каралышы керек» [122, 30-б.]. Ал эми Т.Н.Радко жалпы укуктук статус «өзгөчө жана жеке укуктук статустардын негизи болуп саналган, адамдын ошол конституциялык укуктарын жана милдеттерин камтыйт» деп эсептейт жана анын пикиринде, өзгөчө укуктук статус жарандарды укук субъектилерин катары айырмалайт [123, 77-б.].

Демек, Чек ара кызматы өзгөчө укуктук статустун категориясына кирет. Чек ара кызматынын укуктук статусу деп белгилүү бир кызмат орду боюнча атайын милдеттерди, функцияларды жана ыйгарым укуктарды аткаруучу мамлекеттик органдардын кызматкерлеринин өзгөчө кызмат орду түшүнүлөт.

Чек ара кызматынын укуктук статусу ички чөйрөдө аскердик кызматка карата тартипти орнотуу сыяктуу аспектилеринен менен аныкталат. Ал эми, тышкы чөйрөдө Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишмердүүлүгү аны укуктун башка субъектилеринен айырмалоочу тийиштүү статустун аныктамасын табат. Укуктардын биринчи тобу чек ара кызматынын функционалдык жүгү менен аныкталат. Экинчи топко чек ара кызматынын ыйгарым укуктары кирет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы үчүн негизги укуктук актылардын бири болуп 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобо саналат [124]. Бул жобону талдоо менен төмөнкүлөрдү аныктоого болот. Чек ара кызматы - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин түзүмдүк курамындагы орган жана чек ара органдарынын тутумунда мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууну камсыз кылуучу негизги орган.

Баардык мамлекеттик органдар сыяктуу, чек ара кызматынын ыйгарым укуктары атайын ченемдик укуктук актылар менен аныкталат. Мисалы, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу боюнча милдеттерди чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматына 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жободо

административдик-укуктук, ыкчам аракет жана маалыматтык иш чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктар ыйгарылган. Натыйжада, Чек ара кызматынын ыйгарым укуктары белгиленген максаттарга жетүү үчүн башкаруучулук, уюштуруучулук, маалыматтык-аналитикалык, ченемдик, жазык-процесстик, административдик-процессуалдык жана башка ыкмаларды жана аракеттерди колдонуу менен ишке ашырылат. Жобонун 2 бөлүмүнүн 4 пунктуна ылайык, чек ара кызматына мамлекеттик чек араны кайтаруу, чек араны жабдуу, чек ара режимдерин камсыз кылуу жана чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында контролду ишке ашыруу милдеттери жүктөлгөн. Чек ара кызматы чек ара мейкиндигинде жарандардын миграциялык мыйзамдарды сактоо жана жаратылышты коргоо боюнча тийиштүү мамлекеттик органдарга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле, чек ара кызматынын мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо милдеттерин чечүүгө катышуу жана экономикалык кызыкчылыктарды коргоого катышуу негизги милдеттери болуп саналат.

Чек ара кызматы жободо белгиленген көптөгөн функцияларды аткаргандыгына байланыштуу, алардын мазмуну өтө ар түрдүү. Ошондуктан, функциялардын классификациясы, аткарылган ыйгарым укуктарга жараша бөлүштүрүлүшү зарыл. Буга байланыштуу диссертант чек ара кызматынын функцияларын классификациялоо боюнча төмөнкүлөрдү сунуш кылат:

Биринчиден, *башкаруу функциясы* – чек ара кызматына баш ийген бөлүмдөрдү жана түзүмдөрдү башкарууга багытталган функциялар.

Экинчиден, *уюштуруучулук функциясы* - чек ара кызматынын алдына коюлган милдеттерди тутумдуу, пландык, иреттүү ишке ашырууга багытталган функциялар.

Үчүнчүдөн, *аналитикалык функциясы* - чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттин кызыкчылыктарын көздөгөн коомдук мамилелерди жана процесстерди ар тараптуу талдоо жана кароого багытталган функциялар.

Төртүнчүдөн, *тышкы функциясы* - эл аралык чек ара кызматташтыгын жана эл аралык мамилелерди ишке ашырууга багытталган функциялар.

Бешинчиден, *укуктук камсыздоо функциясы* - чек ара коопсуздугу чөйрөсүндө мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча илимий негиздүү сунуштарды киргизүүгө багытталган функциялар.

Жогоруда аталган Жобо Чек ара кызматынын ишинин укуктук негизи үчүн чоң мааниге ээ, анын мамлекеттик орган катары укуктук статусун аныктайт. Бирок, диссертанттын ою боюнча, жобого түзөтүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек. Маселен, «1. Жалпы жоболор» бөлүмүнө «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы чек ара органдарынын бирдиктүү борборлоштурулган тутумун башкарат» деген пункту кошуу керек. Жобого мындай толуктоо киргизүү чек ара кызматынын кеңири сыпаттамасын түзөт.

Андан сырткары, Жобонун «4. Чек ара кызматынын ишин уюштуруу» бөлүмүндө Чек ара кызматынын ишинин мазмунун так ачып берүү боюнча атайын пунктту кошуу зарыл. Биздин оюбузча, бул концепция укук колдонуу тажрыйбасы үчүн зарыл. Анткени, чек ара кызматынын иши көп түрдүү жана ар кандай формада ишке ашат жана чек ара коопсуздугун камсыздоого багытталат. Мына ошондуктан, автордун пикири боюнча, Чек ара кызматынын иши чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча үзгүлтүксүз, жигердүү жана өз ара байланышта болгон уюштуруучулук-башкаруучулук иш-аракеттери деп түшүнүүгө болот.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын 2022-жылга карата кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгына таянсак 450 чек ара бузуучу катталган, анын ичинде мамлекеттик чек араны жана чек ара режимин бузган 113 адам кармалган. Мамлекеттик чек араны бузгандарга жалпысынан 585 миң сом айып салынды. 2022-жылдын 12 айында 20 чек ара чатагы катталып, анын ичинен кыргыз-тажик тилкесинде 18, кыргыз-өзбек тилкесинде 2 окуя

катталган. Андан сырткары, 2022-жылы Чек ара кызматы 206 000 000 сомдон ашык сумманы чек арадан мыйзамсыз алып өтүү боюнча 274 фактыны алдын алган. ЕАЭБдин ички чек араларында 146 000 000 сомдон ашык суммага эсепке алынбаган жүктөрдү мыйзамсыз ташуу боюнча 48 факты токтотулган.

2022-жылы чек арачылар 27 кг 290 гр гашиш жана 13 кг 516 гр марихуананы аныктап, кармашкан. Мындан тышкары, курал-жарак, ок-дарылар, гранаталар жана жардыргыч заттар сакталган 10 кампа табылган.

Ал эми, 2023-жылдын 5 айындагы Чек ара кызматынын кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы боюнча мамлекеттик чек араны бузгандыгы үчүн кармалгандардын жалпы саны 51 адамды түзгөн, анын ичинде мамлекеттик чек ара режимин бузган учурда 11 адам кармалган. Ал эми чек ара режимин бузгандардын жалпы саны 27 түзөт. Анадан сырткары, чек ара кызматы тарабынан кармалган мыйзамсыз курал-жарак, ок-дарыларды алып өтүү боюнча 5 факт катталган. Анын ичинде куралдар 5 шт, ок-дарылар 82 шт. Аткезчилик боюнча 23 факт катталып, жалпы сумма 14 102 210 сом мамлекеттик бюджетке кайтарылган. Мамлекеттик чек арадагы окуялардын жалпы саны 8 түзүп, кыргыз-тажик чек ара тилкесинде 5, кыргыз-өзбек чек ара тилкесинде 3 окуя катталган. Мамлекеттик чек арадан өтүүгө уруксат берилген адамдар, бардыгы 4 861 511 адамды түзгөн. Анын ичинде Кыргыз Республикасынан 2 518 547 адам чек арадан өтсө, Кыргыз Республикасынын аймагына 2 498 539 адам кирген. Ошондой эле, мамлекеттик чек арадан өткөн транспорт каражаттары, алардын бардыгы 350 834 болсо, анын ичинде 173 890 транспорт каражаттары Кыргызстандын аймагынан сыртка чыгарылса, 176 944 транспорт каражаттары Кыргыз Республикасынын аймагына кирген [125].

2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобого ылайык, Чек ара кызматын УКМКнын төрагасынын биринчи орун басары болуп саналган директор жетектейт. Ал Улуттук коопсуздук мамлекеттик

комитетинин төрагасынын сунушу менен Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматка дайындалат жана бошотулат.

Чек ара кызматынын директорунун үч орун басары бар, анын ичинде биринчи орун басар - Башкы штабдын башчысы болуп саналат. Биринчи орун басар Төраганын сунушу боюнча Президент тарабынан кызматка дайындалат жана бошотулат. Ал эми, башка орун басарлар директордун сунушу менен төрага тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу үчүн чек ара саясатын өркүндөтүү боюнча мамлекеттик программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен финансылык, социалдык, материалдык, аскердик-техникалык жактан камсыздоону жана мамлекеттик чек арада инфраструктураны жана башкаруунун техникалык каражаттарын өнүктүрүү керек. Андан сырткары, Чек ара кызматы чет мамлекеттердин чек ара органдары менен чек араларды кайтарууну жана коргоону уюштуруу, чек ара органдары үчүн кадрларды даярдоо тутумун түзүү зарыл.

Чек ара кызматын жөнөкөй аскердик ведомстводон көп профилдүү компетенцияга ээ болгон чек ара коопсуздугун камсыздоо, чалгындоо, контрчалгындоо жана ыкчам-издөө иштерин жүргүзүүчү мамлекеттик органга айлантышыбыз керек.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугу тармагындагы укуктук жана институционалдык мамлекеттик реформаны жалпысынан улуттук коопсуздук тармагынан бөлүп кароого мүмкүн эмес. Азыркы мезгилде мамлекеттик чек ара коопсуздугун комплекстүү камсыз кылууну тескеген бирдиктүү мамлекеттик органдын тутуму жок. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык айрым коңшу мамлекеттер менен чек аранын эл аралык-укуктук таризделип бүтпөгөндүгү сырткы коркунуч болуп саналат. Концепцияда белгиленгендей «дүйнөлүк алдыңкы державалардын жана аймактагы аскердик-саясий блоктордун

ортосундагы каршылыктын күчөшү жогорку террористтик активдүүлүк зоналарында аскердик-саясий абалдын кескин өзгөрүп тургандыгына байланыштуу эл аралык террористтик, экстремисттик уюмдардын бүлүндүргүч диний агымдардын өлкөгө тоскоолдуксуз киришине мүмкүндүк берет» [126]. Демек, мамлекет улуттук коопсуздука келтирилип жаткан мындай коркунучтарды болтурбоо үчүн ыкчам жана чечкиндүү чараларды көрүшү зарыл. Анткени, чек ара кызматынын коркунучтарга каршы туруу учурдагы мүмкүнчүлүгү жетишсиз. Изилдөөлөрдүн тыянактарында белгилүү болгондой, учурда чек ара кызматы 70% жакын натыйжалуулук менен чек ара коопсуздугун камсыздоого жөндөмдүү. Себеби, мамлекеттик чек ара маселелерине байланыштуу ченемдик-укуктук актыларды талдоо чек ара коопсуздугун камсыздоонун эскирген укуктук тутуму заман талабына жана эл аралык стандарттарга туура келбейт деп тыянак чыгарууга болот.

Мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы Чек ара кызматынын аракеттерин координациялоону бир катар баскычтарга бөлүп карасак болот.

Биринчиден, чек ара кызматынын аракеттерин мамлекеттер аралык координациялоо негизги орунду ээлерин белгилей кетүү абзел. Чек ара кызматы чектеш мамлекеттердин чек ара, миграция жана бажы органдары жана кызыкдар эл аралык уюмдар менен чек ара коопсуздугун камсыз кылат.

Экинчиден, чек ара органдарынын өз ара аракеттенүүсүн ведомстволор аралык координациялоону жүргүзүү. Чек ара кызматынын иш аракетин Ички иштер министрлиги, Коргоо министрлиги, Тышкы иштер министрлиги, Мамлекеттик бажы кызматы, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги ж.б. административдик ведомстволор менен координациялоого багытталган. Бул чек ара органдарынын аракеттерин мамлекеттик чек арада жана чек арага жакын аймактарда бирдиктүү улуттук коопсуздук тутумунун алкагында камсыз кылуу зарылчылыгы шексиз.

Үчүнчүдөн, чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн шаардык, райондук жана айылдык жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана башка мамлекеттик жергиликтүү бийлик органдары менен координациялоо.

Мамлекеттик чек ара бул эл аралык укуктук, экономикалык, саясий, иммиграциялык, экологиялык жана башка мамилелердин комплекстүү жыйындысы. Чек ара кызматынын мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу процессиндеги орду биринчи кезекте анын кесиптик максаты менен мамлекеттик чек аранын жана чектеш аймактарды натыйжалуу коргоо менен аныкталат.

Айрым окмуштуулар Чек ара кызматын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинен көз карандысыз, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында өз алдынча аткаруу бийлиги органы болушу керек деп сунуштарын берип келет. Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик чек арада чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү тутумун түзүү зарылчылыгы боюнча пикири менен макул болбой коюуга болбойт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чек ара коопсуздугун камсыздоодогу ролу аткаруу бийлик органдарынын иш аракетин жалпы принциптерге шайкеш келтирүүгө, ошондой эле, мамлекеттин реалдуу мүмкүнчүлүктөрү менен камсыз кылууга тийиш. Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоонун бирдиктүү тутумунун алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат. Ал үчүн биринчиден, кесипкөй адистерден, тажрыйбалуу аскерлерден, офицерлерден турган кубаттуу чек ара кызматын түзүү. Экинчиден — чек ара кызматынын аскерлеринин, офицерлердин жана адисттердин жашоо шарттарын натыйжалуу жакшыртуу. Үчүнчүдөн – чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн чек ара кызматын эң акыркы үлгүдөгү технологиялык коргоону, чалгындоо каражаттары менен камсыздоо. Мындай шартта чек ара кызматы тарабынан мамлекеттик чек араны кайтаруу жана коопсуздукту

камсыз кылуу негизги функциясын аткаруу натыйжалуу болот. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоодогу маселелерди чечүү үчүн чек ара, бажы, миграция органдарынын ишин жөнгө салган ченемдик-укуктук актылардагы карама-каршы жана кайталанма ченемдерди жоюу үчүн тиешелүү мыйзамдык базаны түзүү зарыл.

Бирдиктүү ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу мамлекеттик чек арада натыйжалуу контролдук тутумду калыптандыруу үчүн укуктук негизди түзөт жана мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында контролдун ар кандай түрлөрүн уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча өлкөнүн аткаруу бийлик органдарынын иш-аракеттерин тартипке келтирет. Чек ара кызматынын жакынкы келечектеги негизги милдети бажы, миграция жана башка органдар менен биргеликте мамлекеттик чек арадагы жана чек ара режимдериндеги укук бузууларды өз убагында аныктоого жана бөгөт коюуга багытталууга тийиш.

Мына ошондуктан, 2030-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу жана Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилиши керек. Концепцияда төмөнкү максаттар коюлушу керек: чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун өнүктүрүү концепсиясын жана негизги багыттарын тактоо зарылдыгын негиздөө; мамлекеттик чек ара тилкесинде коопсуздукту камсыздоо, чек араны кайтаруу жана коргоо боюнча жаңы ыкмаларды калыптандыруу; мамлекеттик чек арада улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуунун стратегиялык планын иштеп чыгуу; Кыргыз Республикасынын өзгөчө экономикалык аймагында мамлекеттик чек араны жана ресурстарды кайтаруу жана коргоо тутумун түзүү концепциясын тактоо; чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоого жана өнүктүрүүгө пландаштырылган мамлекеттик максаттуу программаларды эске алуу менен Концепцияны ишке ашыруу механизмин тактоо; чет мамлекеттердин чек ара кызматтары менен мамлекеттер аралык кызматташууну өркүндөтүү.

Буга ылайык, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын стратегиялык милдети – биринчиси, чек арада коопсуздугун камсыз кылуучу негизги аткаруу бийлиги органы катары өзгөчө мамлекеттик органдын имиджин көтөрүү жана калыптандыруу, экинчиси, чет өлкөлөрдүн чек ара органдары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттер аралык кызматташууну жакшыртуу. Бул милдеттерди аткаруу менен Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны кайтаруу жана коргоо механизмдерин жакшыртуунун жолуна түшмөк.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуунун ыкмалары мамлекеттин чек ара саясатынын негизги милдеттери менен аныкталат. Дүйнөлүк экономикалык кризис мезгилинде чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо Кыргыз Республикасынын экономикасынын өнүгүү багыттары менен аныкталууга тийиш.

Мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоо жана кайтаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы баардык ыйгарым укуктарды берүү менен укуктук статусун так аныктоо максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, автордун айтымында, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталат. Бул мыйзамдын негизинде Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн функционалдык багыты айкын чагылдырылат.

Ошентип, бул параграфтагы каралаган маселе боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкү теориялык тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Мамлекеттик функцияларды ишке ашыруу мамлекеттик органдардын негизги милдети, алар өз ыйгарым укуктарын ченемдик-

укуктук актыларда бекитилген ченемдердин негизинде ишке ашырышат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо, чек араны коргоо жана натыйжалуу кайтаруу мамлекеттин коргонуу функцияларынын компоненттеринин бири болуп саналат. Мамлекеттик чек ара маселелеринде Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети негизги аткаруу бийлигинин органы катары иш алып барат. Ал эми, чек ара маселелерин түздөн түз чечүү Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматына жүктөлгөн.

2. Улуттук коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча жүргүзүлүп жаткан мамлекеттик реформа сапаттык жактан жаңы аткаруу бийлиги органын - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын түзүүгө алып келди. Өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары Чек ара кызматынын мурунку пайда болуу мезгили Кыргыз Республикасынын көз карандысыз мамлекет катары калыптануу жана өнүктүрүү мезгилиндеги экономикалык жана саясий зарылчылыгы менен аныкталган. Жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында Чек ара кызматынын ишмердүүлүгү эл аралык кызматташуу, ыкчам-иликтөө, курал же күч колдонуу ж.б иш-чараларынан турган коомдук мамилелердин толук комплексин камтыйт. Натыйжада, бул Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн так укуктук негиздерин түзүү зарылдыгын талап кылууда.

3.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарынын өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылып жатып, чек араны коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик механизмдин тутумуна жана түзүмүнө тиешелүү маселелерге токтолбой коюуга болбойт.

Юридикалык адабияттарда «мамлекеттик механизм» жана «мамлекеттик аппарат» түшүнүктөрү синоним катары колдонулат. Бирок, мамлекеттик механизм түшүнүгү, мамлекеттик аппарат түшүнүгүнө караганда кененирээк маанини берет. Мамлекеттин механизми деп атайын мамлекеттик органдардын жана мекемелердин тутуму түшүнүлөт, алардын жардамы менен мамлекет негизги функцияларын ишке ашырат.

Мамлекеттик механизмдин түзүмдүк компоненттери болуп мамлекеттик аппарат, мамлекеттик мекемелер жана мамлекеттик ишканалар эсептелет. Мамлекеттик механизмдин ар бир институту аларга бекитилген функцияларды аткарат. Орустун көрүнүктүү окумуштуусу, профессор В.Н. Хропанюк мамлекеттик механизмдин маани маңызы атайын мамлекеттик органдар жана ага баш ийген мамлекеттик ишканалар менен мамлекеттик мекемелердин өз ара байланыштарынан турат деп белгилейт [127, 57-б.]. Компетенциясынын чегинде мамлекеттик бийликти жана мамлекеттин негизги функцияларды ишке ашырган мамлекеттик органдардын ролу, мамлекеттик механизмдеги негизги ордун аныктайт.

Кыргыз окумуштуусу, профессор У.О. Аманалиевдин пикиринде «Мамлекеттин органы – мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин аткаруу үчүн материалдык-техникалык мүмкүнчүлүктөрү бар мамлекеттик кызматчылардын командасынан турат» деп адилеттүү белгилейт [128, 271-б.]. Демек, мамлекеттик орган мамлекеттик механизмдин ажырагыс жана ошол эле учурда уюштуруу жагынан өзүнчө өз алдынча бөлүгү болуп саналат.

Мамлекеттик механизмдин түзүлүшү, аны ишке ашыруу формалары, усулдары объективдүү жана субъективдүү факторлорго негизделет. Бул негизинен мамлекеттик механизмдин ар кандай компоненттери бирдиктүү тутумга түзүлүшүнө жарадам берет. Мамлекеттик механизм бул мамлекеттик органдардын өз ара байланышы эмес, ал так негиздүү түзүлгөн, бирдиктүү тутум. Бул тутумга киргизилген баардык мамлекеттик органдар, мамлекет тарабынан мыйзам менен бекитилген ыйгарым укуктарды, милдеттерди ички жана тышкы функцияларды аткаруу менен, мамлекеттик механизмдин натыйжалуу иштешине зарыл чараларды көрөт.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо мамлекеттик механизмдин түзүмү тийиштүү компетенцияга ээ мамлекеттик органдарды туура жайгаштыруу жана алардын өз ара аракетин компетенциясынын чегинде камсыз кылууну түшүнөбүз. Мамлекеттик механизмдин түзүмү ар кандай факторлордон көз каранды: мамлекеттик бийликти уюштуруу, мамлекеттин саясий аймактык түзүлүшү, бийликтин ыйгарым укуктарын ишке ашырган мамлекеттик кызматчылар. Буга ылайык мамлекеттик механизмдин түзүмү мамлекеттик механизм эмнеден түзүлөөрүн, ага баш ийген ыйгарым укуктуу органдарды уюштуруу жана иштөө принциптери кайсы формада аныкталаарын билдирип турат. Мамлекеттик орган мамлекеттик аппараттын түзүмдүк институту болуп саналат, анын жардамы менен мамлекет ички жана тышкы функцияларды ишке ашырат. Демек, мамлекеттик орган мамлекетти башкаруу боюнча ченемдик-укуктук актыларда бекитилген компетенцияларды ишке ашырган мамлекеттик механизмдин ажырагыс бөлүгү. Мына ошондуктан, мамлекеттик орган мамлекет тарабынан аныкталган функцияларды ишке ашыруу максатында уюшулган, ыйгарым укуктар берилген жана мамлекеттик мажбурлоо чараларына ээ болгон мамлекеттик аппараттын өз алдынча түзүмдүк бөлүгү.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдар мыйзам менен бекитилген

компетенциянын чегинде чек ара тармагындагы негизги функцияларды, милдеттерди ишке ашырат. Мамлекеттик башкаруу илиминде ченемдик-укуктук актылар менен бекитилген ыйгарым укуктарды ишке ашыруу мамлекеттик органдын компетенциясынын негизги элементи болуп саналат. Мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек арада коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттик органдардын компетенциясы, аларга жүктөлгөн укуктардан, милдеттерден жана ыйгарым укуктардан турат.

Компетенция деген эмне?

Компетенция латындын *competentia*, *competere* сөзүнөн, биздин тилге которгондо *макулдук*, *баш ийүү*, *туура келүү*, *ылайык келүү* дегенди түшүндүрөт. Компетенция бул мамлекеттик органдын же кызмат адамынын укуктарынын, милдеттеринин жана мыйзамдуу түрдө белгиленген ыйгарым укуктарынын жыйындысы [129, 238-б.]. Компетенция - бул мамлекетти башкаруу процессинде мамлекеттик органга же кызмат адамына мыйзам түрүндө мамлекеттик функциялардын белгилүү бир көлөмүн бекитүүгө мүмкүндүк берүүчү укуктук каражат.

Кыргыз Республикасында азыркы мезгилге чейин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында мамлекеттик органдардын компетенциялары так аныктала элек. Ата мекендик жана чет мамлекеттердин тажрыйбасы көрсөткөндөй, аткаруу, сот жана мыйзам чыгаруу бийлиги органдарынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ыйгарым укуктары чачыранды негизде ишке ашырылып келет. Буга ылайык, автор диссертациялык изилдөө ишинде койгон максаттарга таянып мамлекеттик бийлик органдар натыйжалуу чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн улуттук коопсуздуктук камсыз кылуу функцияларын аткарышы керек.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамдын 6-главасында мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары аныкталган. Мыйзамга ылайык, чек ара коопсуздугун камсыздоо

мамлекеттик бийлик органдарынын так аныкталган иш-аракеттеринен турат, алар белгиленген компетенциясынын чегинде ишке ашырылуучу уюштуруучулук-укуктук, дипломатиялык, коргонуу, чалгындоо, каршы чалгындоо, ыкчам-издөө, бажы, санитардык-эпидемиологиялык, экологиялык жана башка чараларды камтыйт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында, Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамда, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Жободо мамлекеттик органдар тарабынан ишке ашырылып жаткан чек ара саясаты Кыргыз Республикасынын эгемендүү эркинин билдирүүсү болуп саналаарын так аныктайт.

Мамлекеттик органдардын чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ыйгарым укуктарын карап көрөлү. Мамлекеттик чек араны коргоо жаатындагы чек ара кызматынын ыйгарым укуктарынын чөйрөсүн жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо алардын конкреттүү мамлекеттик аскердик уюм катары калыптануу жана өнүгүү этаптарына карата алар жалпысынан өзгөргөндүгүн көрсөтөт. Азыркы мезгилге чейин жүргүзүлгөн өзгөрүүлөр, мамлекеттик органдарга чек ара коопсуздугун камсыздоо камсыздоо тармагындагы компетенцияларды берүүгө багытталган.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык мамлекет башчысы катары Президенттин ролу абдан маанилүү. 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамдын 29-беренесинде Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик чек араны кайтаруу тармагындагы ыйгарым укуктары аныкталган. Чек ара саясаты чек ара коопсуздугун камсыздоо максатында ишке ашырылып жаткандыгын эске алып, автор чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу негизги субъекттердин ыйгарым укуктарына токтолот.

Кыргыз Республикасынын Президенти 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынып, ушул эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 66-беренесине ылайык мамлекет башчысы, эң жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт. Конституциянын 70-беренесинин 8-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешин түзүп, аны жетектөө менен улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоочу органдарга жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча аракеттерге уруксат берет. Президент мыйзамдуу түрдө бекитилген ыйгарым укуктарынын чегинде улуттук коопсуздукту камсыздоо мамлекеттик органдарды түзөт. Ошондой эле, улуттук коопсуздук маселелери жана өлкөдөгү абал жана мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттары боюнча кыргыз элине, Жогорку Кеңешке, Элдик Курултайга жыл сайын кайрылуу жасайт. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Президенти аткаруу бийлик органдарынын чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча ишин координациялоону уюштуруунун жалпы маселелерин чечет.

2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 29-беренесине ылайык Президент мамлекет башчысы катары мамлекеттик чек ара маселелери боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерге кол коёт. Андан сырткары, мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тармагындагы мамлекеттик органдардын жетекчилерин кызмат ордуна дайындайт жана кызмат ордунан бошотот жана мыйзамдарда аныкталган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Президент конституциялык ыйгарым укуктарынын чегинде улуттук коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарды түзөт жана аларды жетектейт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин негизинде, 2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз

Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» жарлыгы менен Президент Коопсуздук кеңешин түзгөн [130].

Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун жүзөгө ашырууга натыйжалуу таасир этүүчү жумушчу орган болуп *Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңеши* саналат. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык Коопсуздук кеңеши улуттук коопсуздукту камсыздоо тармагында бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүүнү жүзөгө ашыруучу, конституциялык кеңеш берүүчү орган болуп саналат. Аталган мыйзамга ылайык, коопсуздук кеңеши чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Президентке сунуштарды жана чечимдердин долбоорлорун даярдайт. Ошондой эле, Президенттин бул чечимдерин аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийлиги органдары тарабынан аткарылышын контролдойт [131]. Биздин оюбузча, Президенттин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы конституциялык ыйгарым укуктарын толуктоо зарылдыгы көрүнүп турат.

Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу органы болуп саналат, ал башка нерселер менен катар өлкөнүн чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет. Мисалы, окумуштуу И.К. Кубатов «Жогорку Кеңештин улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы эң маанилүү ыйгарым укуктары, албетте, чек ара коопсуздукка түздөн-түз тиешелүү мыйзамдарды, анын ичинде коргонууга жана коопсуздукка жумшалуучу чыгымдарды аныктоочу бюджетти кабыл алуу болуп саналат» деп адилеттүү белгилейт [132, 156-б.].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 74-беренесине ылайык Жогорку Кеңеш мамлекеттик чек арага байланышкан маселелерди карайт. Мисалы, парламент мамлекеттик чек араны белгилөө жана өзгөртүү боюнча эл аралык келишимдерди ратификациялайт жана денонсациялайт. 2014-

жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» мыйзамынын 13-беренесинде мамлекеттик чек араны белгилөө, өзгөртүү жана делимитациялоо маселери боюнча эл аралык келишимдер Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланат деп так жазылган [133]. Мыйзам чыгаруу ишинен тышкары, Жогорку Кеңештин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы негизги ыгарым укуктарынын формасы парламенттик көзөмөл болуп саналат. Парламент чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча мыйзамдардын жана парламенттик чечимдердин аткарылышын контролдойт. Мыйзамдардын аткарылышын контролдоо боюнча маселе жаралса, парламент комитеттердин же парламенттик фракциялардын демилгеси боюнча депутаттардын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Жогорку Кеңештин чечими боюнча чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча парламенттик териштирүү жүргүзөт.

2015-жылдын 16-майында кабыл алынган №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 30-беренесинде Жогорку Кеңештин мамлекеттик чек араны өзгөртүү, белгилөө, чек ара коопсуздугун камсыздоого чыгашалар боюнча республикалык бюджетти бекитүү боюнча мыйзамдарды кабыл алуу ыйгарым укуктары тастыкталган.

Бардык мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары депутаттык иликтөө жүргүзүүгө зарыл жардам көрсөтүүгө милдеттүү. Жогорку Кеңештин депутатынын же териштирип жаткан депутаттык комиссиянын талабы боюнча алар маселени объективдүү изилдөө үчүн зарыл болгон маалыматтарды жана документтерди эркин берүүгө милдеттүү. Парламенттик иликтөө жүргүзүп жаткан депутаттарга түшүндүрмө берүүдөн качууга эч кимдин укугу жок.

Ошондой эле, аскердик, өзгөчө абалды киргизүү, согуш абалын жарыялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу маселелерин кароо боюнча Жогорку Кеңештин

ыйгарым укуктары белгиленген. Парламент бул маселелер боюнча, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жана мамлекет аралык келишимдик милдеттенмелерди аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүн мамлекеттик чек арадан тышкары колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселелер боюнча чечимдерди кабыл алат.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети Президентке баш ийген жана отчет берген аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу орган болуп саналат. Министрлер Кабинети улуттук коопсуздук концепцияны, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик максаттуу программаларды ишке ашырууну камсыздайт жана областтык жана райондук аткаруу бийлик органдарынын ишин жетектейт жана координациялайт.

2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесинде [134] жана 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 31-беренесинде чек ара саясатын жана мамлекеттик чек араны кайтарууну, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы Министрлер Кабинетинин негизги ыйгарым укуктары бекитилген. Мисалы, Министрлер Кабинети мыйзамда белгиленген чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик саясатты иштеп чыгат. Министрлер Кабинети чек ара саясатынын негизги багыттарын жүзөгө ашыруу боюнча аткаруу бийлиги органдарынын ишине жетекчилик кылат. Андан сырткары, аткаруу бийлигинин жогорку органы катары Министрлер Кабинети чек ара маселелери боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерди түзөт. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоодо каржылоону жана чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыздоого материалдык-техникалык каражаттар менен камсыздайт.

Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети коргоо тармагында кенири ыйгарым укуктарга ээ. 2009-жылдын 24-июлундагы №242 «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 13-беренесинде чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатында Министрлер Кабинетинин жетиштүү ыйгарым укуктары бекитилген [135]. Биздин оюбузча, Министрлер Кабинетинин ыйгарым укуктарына чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарды материалдык-техникалык, маалыматтык, каржылык, санариптик камсыздоо боюнча жаңы толуктоолорду киргизүү менен жакшыртуу зарыл.

2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук Концепциясы» ылайык, башка мамлекеттик органдар мыйзамдардын, Президенттин, Министрлер Кабинетинин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы чечимдердин аткарылышын камсыздайт. Концепцияга ылайык чек ара коопсуздугун камсыздоого тиешеси бар негизги министрликтерге жана ведомстволорго Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги кирет. Саламаттык сактоо министрлиги, Юстиция министрлиги ж.б. министрликтер жана административдик ведомстволор коопсуздуктун айрым аспектилерин камсыз кылуу үчүн жооптуу.

Жогоруда аталган мамлекеттик бийлик органдары Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматына мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыздоо жаатында көмөк көрсөтөт. Бул максатта, алар чек ара кызматынын коопсуздукту натыйжалуу камсыздоо үчүн зарыл шарттарды түзүүгө көмөк көрсөтөт.

2012-жылдын 20-февралындагы N 113 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө» Жобого ылайык **Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги** дипломатиялык кызматтын бирдиктүү тутумуна жетекчилик кылуучу жана бирдиктүү тышкы саясатын жүргүзүүчү мамлекеттик органы болуп саналат [136]. Эл аралык мамилелер чөйрөсүндө башкаруу функцияларын жүзөгө ашыруучу аткаруу органы катары министрлик мамлекеттик чек арасын коргоону эл аралык укуктук камсыздоону жүзөгө ашырат. Анын ичинде, министрлик Чек ара кызматы менен биргеликте мамлекеттик чек араны белгилөө, бекемдөө, чек ара режимин белгилөө боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Чек араны коргоо боюнча эл аралык укуктук камсыздоого зарыл документтерди жана материалдарды даярдайт. Министрлик өз компетенциясынын чегинде жарандарга, чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга Кыргыз Республикасына кирүү жана чыгуу укугуна документтерди берет. Андан сырткары, мамлекеттик чек аранын режимине, чек ара саясатына байланыштуу башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги аба мейкиндигинде жана суу астында (чек арадагы дарыялар, көлдөр ж.б. суу объектилери) жана кургакта чек ара коопсуздугун камсыздоого Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн катышуусун камсыз кылат. 2021-жылдын 9-мартындагы №84 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги жөнүндө» жобого ылайык Коргоо министрлиги мамлекеттин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн, конституциялык түзүлүшүн коргоону жана чек ара коопсуздугун камсыздоону жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлигинин мамлекеттик органы болуп эсептелет [137].

Зарыл болгон учурда Коргоо министрлиги өз компетенциясынын чегинде мамлекеттик чек аранын режимин бузуу менен байланышкан окуяларды чечет, мыйзамдардын жана ведомстволор аралык келишимдердин

негизинде чек ара органдарына жана УКМКнын Чек ара кызматынын аскерлерине ресурстук, чалгындоо жана башка колдоо көрсөтүүдө жардам көрсөтөт. Ошондой эле, министрлик мыйзамдарга ылайык жарандарды аскердик милдетти өтөөгө, аскердик окууга чакыруу чек ара кызматында аскердик кызмат өтөөгө иштерди уюштурат.

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги чек ара коопсуздугун камсыздоодо чек арага жакын аймактарда мыйзамдуулукту жана тартипти камсыздайт. Ошондой эле, мамлекеттик чек ара аймактарында эл аралык мүнөздөгү коомдук иш-чараларды өткөрүүдө коомдук тартипти камсыз кылат. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-ХП «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында ведомстволор аралык кызматташуунун алкагында министрлик чек ара коопсуздугун камсыздоодо, чек аранын режимдерин бузган адамдарды издөөдө жана башка укук бузууларды териштирүүдө Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматына көмөк көрсөтөт [138]. Министрликтин ишинин негизги багыты болуп ички иштер органдарынын жана ички аскерлердин чек ара коопсуздугун камсыздоого катышууга жана чек ара режимдерин сакталышына жигердүү көмөктөшөт. Ошондой эле, министрлик мыйзам түрүндө белгиленген компетенциясынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыздоодо Чек ара кызматы менен ички иштер органдарынын өз ара аракеттенүүсүн жана чек ара аймактарында өзгөчө кырдаал учурунда коомдук тартипти камсыздайт.

Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы Чек ара кызматы менен биргеликте мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо, чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара режимдерин иштешин натыйжалуу камсыз кылууну жүзөгө ашырат. 2021-жылдын 10-декабрындагы №302 Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы

кызматы жөнүндө» Жобого ылайык Улуттук мамлекеттик коопсуздук комитетинин Чек ара кызматы менен биргеликте контрабандага жана бажы органдарынын компетенциясына кирген башка кылмыштарга жана укук бузууларга каршы күрөштү уюштурат [139]. Ошондой эле, бажы органдары чек ара кызматын ишине байланышкан маселелер боюнча маалымат менен камсыздайт жана мамлекеттик чек ара өткөрүү пункттарында режимди сактоодо чек ара аскерлерине жигердүү жардам берет. Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында келип чыккан инциденттерди локалдаштыруу боюнча чек ара аскерлери менен бирдикте чараларды көрөт.

Мына ошондуктан, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоо жана чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу тармагындагы мамлекеттик башкаруу чечимдерин кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын тутум аныкталды, ага Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги, Кыргыз Республикасынын Ички иштер Министрлиги, бажы жана башка аткаруу бийлигинин органдары кирет. Аталган мамлекеттик органдардын конституциялык-укуктук статусу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алынган чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыздоо боюнча милдеттерди бекиткен ар кандай юридикалык күчтөгү тиешелүү мамлекеттик ченемдик укуктук актыларда белгиленет.

Мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын консолидациялоочу ченемдик укуктук базаны талдоо алардын негизинде органдардын жана аскерлердин координациялоо ишин жана өз ара аракеттенүүсүн уюштурууда координациялоо максатка ылайыктуу болгон айрым маселелерди аныктоого мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда сан дайыма эле сапатка которо бербейт деген акылман ойду эске салгым келет. Чек ара коопсуздугу тармагындагы акыркы жылдары түзүлгөн укуктук тутум

бул тармактагы бардык укуктук көйгөйлөрдү чечүүнү камсыздай албайт. Азыркы учурда, Кыргыз Республикасындагы чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин жөнгө салуучу мыйзамдардын көпчүлүгү жакшыртууну талап кылат. Бүгүнкү күндө мыйзам чыгаруу органдарынын жана Чек ара кызматынын милдети – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө мыйзамдарды жакшыртуу зарылчылыгы негизделди.

Ошондуктан, автор бул изилдөөнүн параграфында негизги тыянактар катары төмөнкүлөрдү баса белгилеген:

1. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы негизги роль Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматына таандык. Ал бул тармактагы ыйгарым укуктарын чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу тармагындагы мамлекеттик башкаруу чечимдерин кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар менен биргеликте чечет. Бул мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү жөнгө салуу жана башкаруу саясаты, бул багыттагы мамлекеттик органдардын жана башка уюмдардын ишин координациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ыйгарым укуктарын мыйзамдык жактан бекемдөөнүн айкыныдыгын көрсөтөт.

2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутумун түзүү бул тармактын артыкчылыктуу багыты болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чек ара коопсуздугун камсыз кылууда бирдиктүү тартипти жана жалпы аныкталган эрежелерди түзүү боюнча максаттуу иштерди жүргүзүү зарылчылыгын билдирет.

3.3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун жакшыртуу жолдору.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо механизмдин өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын, ошондой эле аны келечекте өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун жана анын ажырагыс бөлүгү катары саналган чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү негизги милдеттерди белгилебестен аныктоо мүмкүн эмес.

2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаттары болуп конституциялык түзүлүштү сактоо жана эгемендүүлүктү, мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу саналат [140]. Кыргызстандагы бардык этностук топтордун ортосундагы укуктук, адеп ахлактык баалуулуктарды бекемдөө, экстремизм жана терроризм менен күрөштү күчөтүү, мамлекеттик чек араны коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу тийиштүү мамлекеттик органдардын негизги милдети. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы бул милдеттерди так аткаруу менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн ички жана тышкы коркунучтарды алдын алуу, бөгөт коюу жана өз убагында зыянсыздандыруу боюнча ыкчам жана узак мөөнөттүү максаттуу программаларды ишке ашырышы керек. Бул максатка жетүү үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоо органдарынын ишин чет мамлекеттерден илимий-техникалык жана технологиялык каражаттардан көз карандылыгын жоюу, эгемендүүлүккө каршы багытталган чет мамлекеттердин чалгындоо же диверсиялык иштерин аныктоо, бөгөт коюу боюнча эл аралык талаптарга жооп бере турган ыкмалар менен жакшыртуу.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын ишиндеги негизги көйгөйлөрдү комплекстүү изилдөө үчүн *үч негизги түргө* бөлүп карасак болот:

Биринчи түрүнө, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы негизги ыйгарым укуктуу мамлекеттик бийлик органдарынын өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу уюштуруу менен байланышкан көйгөйлөрдү белгилесек болот.

Мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизги багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш:

- мыйзам түрүндө аныкталган компетенциясынын чегинде маалыматтык колдоо көрсөтүү;

- мамлекеттик чек ара режимин жана чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында режимдерди сактоо боюнча Чек ара кызматы менен биргеликте комплекстүү чараларды ишке ашыруу;

- мамлекеттик чек арада жана чек ара өткөрүү пунктарында транспорт каражаттарын жана товарларды көзөмөлдөөнүн чек ара кызматынын органдарынын иш-аракетинин негизги формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүү;

- мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыздоо маселелери боюнча биргелешкен аналитикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, консультацияларды берүү жана методикалык жардам көрсөтүү үчүн кесиптик иштин негизги багыттары боюнча адистерди, окуу-методикалык материалдарды алмашуу;

- илимий изилдөөлөргө жана иштеп чыгууларга өз ара катышуу, ошондой эле, адистештирилген окуу жайларда чек ара кызматына кесипкөй адистерди даярдоо жана кайра даярдыктан өткөрүү;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы менен байланышкан мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча биргелешкен сунуштарды даярдоо.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо менен мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууга көптөгөн ведомстволор жана уюмдар өз салымдарын кошууда. Бул позитивдүү нерсе. Бирок, ведомстволор аралык деңгээлде так координациялоону аныктоонун актуалдуу зарылдыгы бар, анткени мамлекеттик органдар мамлекеттик кызыкчылыкты көздөйт жана мамлекеттин чек ара саясатына баш ийет, бирок, мамлекеттик органдардын иши дайыма эле ырааттуу боло бербейт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо бардык тийиштүү министрликтердин жана административдик ведомстволордун аракеттерин бирдиктүү тутумга бириктирүү маселеси турат. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын Мамлекеттик бажы кызматы, Ички иштер министрлиги, Коргоо министрлиги жана бир катар башка органдар менен чек ара коопсуздугун камсыздоо, чек ара аймактарында укук тартибин орнотуу, чек арада ар кандай кырдаалдарга, мыйзамсыз аракеттерге көзөмөл жүргүзүү жана бөгөт коюу боюнча өз ара аракеттенүүлөрүнө байланыштуу.

Мамлекеттик органдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн негизги маселелери теориялык жактан чечилген, бирок практикалык өз ара аракеттенүүнү уюштурууда мезгил-мезгили менен айрым маселелер келип чыгат [141, 155-б]. Автордун айтымында, алардын себептери өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын иштеп жаткан ченемдик-укуктук базасынын шайкеш келбегендигинде. Маселен, 2019-жылдын 24-апрелиндеги №52 «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы «бажы чек арасы» терминин киргизет, бирок так аныктама берилген эмес [142]. Натыйжада, бул түшүнүк «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамда белгиленген «мамлекеттик чек ара» түшүнүгүнө карама-каршы келет. Мындай абалдан чыгуунун жолун ар кандай мамлекеттик контролдоо органдарынын функцияларынын кайталануусун жоюудан жана кызыкдар министрликтер менен административдик ведомстволордун ортосунда так координациялоо

аркылуу мамлекеттик чек арадагы көзөмөл тутумун өркүндөтүүдөн издөө керек.

Ошентип, эл аралык байланыш каналдарында өз ара аракеттенүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана күч-аракеттерди координациялоону жакшыртуу максатында, автордун пикири боюнча, баш ийүүнүн так градациясы менен атайын ведомстволор аралык топторду түзүү зарылчылыгы бар. Бул кайталоону болтурбоого жана иштеп жаткан көп ведомстволук күчтөрдү жана каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет.

Экинчи түрүнө, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ведомстволор аралык мамлекеттик бийлик органдарынын жергиликтүү органдар менен өз ара аракеттенүү маселелерине түздөн-түз байланыштуу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жергиликтүү маанидеги ишканаларды, мекемелерди, уюмдарды, коомдук бирикмелерди жана жарандарды чек ара коопсуздугун камсыздоого кеңири тартуу маселелери бүгүнкү күндө өтө актуалдуу жана чечилбеген бойдон калууда. Бүгүнкү күндө, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматын, жеке жактарды жана юридикалык жактарды чек ара коопсуздугун камсыздоого тартуу үчүн көп тармактуу атайын мамлекеттик кызматка айлантуу зарыл.

Чек ара мамилелеринин тигил же бул түрүнүн жөнгө салынбаган мүнөзү көйгөйлөрдүн **үчүнчү түрүнө,** түздөн-түз же кыйыр түрдө чек ара маселелерин жөнгө салган укуктук камсыздоо көйгөйлөрүн атасак болот. Диссертациялык изилдөөнүн алкагында автор чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумундагы көйгөйлөргө бир нече жолу көңүл бурган.

Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу максатында автор аны жакшыртуунун негизги багыттарын сунуштайт:

- Чек ара кызматынын ыкчам-кызматтык жана башка ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салууну жакшыртуу;

- мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоонун заманбап интеграциялык тутумун түзүү;

- чек ара кызматы органдарынын ыкчам-кызматтык ишмердүүлүгүнө, мамлекеттик чек араны коргоого катышкан жарандардын, коомдук бирикмелердин, уюмдардын, мамлекеттик органдардын аракетине жаңы ыкмаларды жана формаларды киргизүү;

- чек ара коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтарды өз убагында табуу, болжолдоо жана бөгөт коюу жана аларды зыянсыздандыруу боюнча натыйжалуу чараларды көрүү кызыкчылыгында чек ара кызматынын чалгындоо, каршы чалгындоо, ыкчам-издөө иш-чараларынын ыкмаларын өркүндөтүү жана мамлекеттик чек арадагы мыйзамсыз аракеттердин уюшкан формаларына каршы турууга стратегиялык программаларды ишке ашыруу, алардын ичинен эң коркунучтуулары: эл аралык терроризм, баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүү, мыйзамсыз миграция ж.б.;

- жеке жактарды, товарларды, транспорт каражаттарын мамлекеттик чек арадан өткөрүүнү уюштурууда жаңы технологияларды өз ара аракеттенүүчү мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнө ишке ашыруу;

- мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү максатында чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүнү, чыгууну жана калууну контролдоо жана эсепке алуунун мамлекеттик бирдиктүү тутумду түзүү жана ишке ашыруу;

- чек ара коопсуздугун камсыздоо инфраструктурасын өркүндөтүү, биринчи кезекте кыргыз-тажик, кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасында;

- чек ара кызмат органдарында контракт менен иштөөгө өтүүнү, кадрларды даярдоону, кайра даярдыктан өткөрүүнү, чек ара кызматын башкаруу тутумун жана түзүмүн оптималдаштыруу;

- чек ара маселелери боюнча чек ара коопсуздугун камсыздоо органдарынын эл аралык уюмдар жана чектеш мамлекеттер менен өз ара кызматташуу механизмдерин өнүктүрүү.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде чек ара коопсуздугун камсыздоо мамлекеттин чек ара чөйрөсүндөгү ишмердигин ишке ашыруунун спецификалык формасын жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы субъектилери менен өз ара аракеттенүүсүнүн белгилүү бир абалын, чек ара ишинин шарттарын жана факторлорун чагылдырат. Мамлекетке жана анын жарандарына зыян келтирилбеген жана туруктуу чек ара коопсуздугу сакталган, мамлекеттик чек араны коргоону жакшыртуу жана чек ара мейкиндигин жарандардын, мамлекеттин, максаттардын, баалуулуктардын талаптарына ылайык өзгөртүү үчүн шарттарды түзүшүбүз керек.

Мамлекеттик чек ара – бул мамлекеттин ажырагыс атрибуту, аны коргоо жана кайтаруу механизмдерин өркүндөтүүнүн жолдорун кароодон мурун анын *стратегиялык жана улуттук* негизги принциптерин эске албай коюуга болбойт.

Стратегиялык принцип – инсандын, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын натыйжалуу коргоо максатында Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу. Улуттук принцип - чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн улуттар аралык ынтымакты жана биримдикти камсыз кылуу.

Чек ара саясатынын негизги максаттарын түзмөйүнчө Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоону өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын так аныктоо мүмкүн эмес. 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамында негизги милдеттер катары эгемендикти, аймактык бүтүндүктү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү сыяктуу милдеттер каралган. Бирок, аталган мыйзамда чек ара коопсуздугун камсыздоо формалары аныкталган эмес.

Эске сала кетсек, чек ара коопсуздугун камсыздоо иши мамлекеттин, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоонун алгылыктуу

деңгээлине жетүү максатында аны камсыздоо субъекттеринин иштешинен турат. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо чек ара кызматынын ишинин негизги багыты жана функционалдык формалары болуп саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонунун формасы болуп чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча милдеттерди аткарууда чек ара кызматынын иш аракетинин ыкмалары жана усулдары түшүнүлөт.

2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамына автор чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн негизги формаларын сунуштайт:

- мамлекеттик чек араны кайтаруу;
- мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын иштеши;
- чек ара аймагында укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу – жеке жана юридикалык жактардын мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамды сактоо, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жана мамлекеттик чек арадан мыйзамсыз өткөрүүгө жол бербөө максатында чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылуучу активдүү, үзгүлтүксүз жана өз убагында жана орду боюнча макулдашылган аскердик аракеттердин, ыкчам, коопсуздук жана башка иш-чаралардын комплекси.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу мамлекеттик чек арада жана чек ара аймагында улуттук коопсуздукту камсыз кылуу формасынын салттуу түрү катары Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунун ажырагыс бөлүгү.

Чек ара кызматынын өнүгүүсүнүн азыркы этабында мамлекеттик чек араны кайтаруу боюнча чек ара кызматынын статусун түзүмдүк өзгөртүү менен байланышкан көз караштарды кандайдыр бир кеңейтүүнү талап кылат.

Аскердик түзүлүш статусунан мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга катышуу, чек ара коопсуздугун камсыздоо жана укук коргоо функцияларын аткарууга катышкан мамлекеттик органдардын статусуна

өтүү чек ара кызматынын структуралык өзгөрүшүнө алып келди. Мына ошондуктан, автор мамлекеттик чек араны кайтаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоодо чек ара кызматынын ишине төмөнкүдөй формаларды кароону сунуш кылат: чек арада күнүмдүк ыкчам издөө; чек ара издөө; атайын иш-чаралар; чек ара операциясы; режимдик окуялар. Бул формаларды ишке ашыруу иш-аракеттердин тиешелүү ыкмалары менен ишке ашырылат.

Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын иштешин - бул алардын ыкчам өткөрүү жөндөмдүүлүгүнүн, контролдук, транзиттик жана чек ара байланыштарын ишке ашырууну өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралардын комплекси.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдар менен биргеликте транзиттик жагымдуулукту түзүү максатында чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында эл аралык талаптарга жооп берген шарттарды түзүшү зарыл.

Чек ара кызматы жоопкерчиликте болгон мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын ишинин ажырагыс бөлүгү катары, бүтүндөй чек ара контрол тутумун жакшыртуу керек. Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын ишин ишке ашыруу формаларына автор төмөнкүлөрдү сунуштайт: чек ара көзөмөлү; күнүмдүк ыкчам издөө; чек ара кызматынын атайын аракеттери.

Чек ара аймагында укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу чек ара коопсуздугун камсыздоо формасы чек ара кызматынын ишмердүүлүгүндө укук коргоо функциясын түздөн түз көрсөтөт. Ошондуктан, жарандардын, коомдун жана мамлекеттин мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана мамлекеттин коопсуздугун кылмыштуу кол салуулардан коргоонун мамлекеттик-укуктук каражаттарынын бири катары, чек ара кызматын ишин өнүктүрүүнүн бирден бир стратегиялык багыты ыкчам-иликтөө ишмердүүлүгүн өркүндөтүү. Андан сырткары, чек ара

коопсуздугун камсыздоодо чек ара кызматынын тышкы чалгындоо ишмердүүлүгүнүн ролун жаңы деңгээлге жогорулатуу керек.

Дүйнөдөгү согуштук кырдаалдын негизинде чек ара коопсуздугуна карата болуп жаткан коркунучтарга карата, ыкчам-издөө жана тышкы чалгындоо ишмердүүлүгүн өркүндөтүү чек ара коопсуздугун камсыздоодо чек ара кызматынын ишинин натыйжалуулугун максималдуу жогорулатууга жөндөмдүү болмок. Буг ылайык чек ара коопсуздугун камсыз кылуу өзгөчөлүгүн эске алуу менен, диссертант ыкчам-издөө жана тышкы чалгындоо ишмердүүлүгүн ишке ашыруунун төмөнкү формаларын кароону сунуш кылат: мыйзамга каршы иш аракеттерди табуу; мыйзамсыз иш аракеттерди алдын алуу жана бөгөт коюу; профилактикалык иштерди жүргүзүү.

Жогоруда айтылгандардын негизинде чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн формалары чек ара кызматы тарабынан чечилүүчү милдеттер, формалар жана ыкмалар менен мүнөздөлөт. Чек ара кызматынын бүгүнкү жана келечектеги милдети – мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуучу түзүм катары кабыл алынган өзгөчө мамлекеттик кызматтын образын түзүү.

КОРУТУНДУ

Азыркы учурда Кыргыз Республикасы улуттук коопсуздукка көптөгөн коркунучтарга дуушар болууда, алар көпчүлүк учурда мамлекеттин чек ара аймагында, түздөн-түз мамлекеттик чек арада, ошондой эле КМШнын тышкы чек араларында көрүнүп турат. Ошол эле учурда чек аранын көптөгөн тилкелеринде аскердик-саясий жана оперативдүү кырдаал курч бойдон калууда, ал эми бир катар аймактарда ал татаалдашып кетүү тенденциясына ээ.

Бул жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөдө Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларына талдоо төмөнкү теориялык тыянактарга келүүгө мүмкүндүк берди:

1. Аймак - эгемендүүлүк жана мамлекеттик бийлик жайыла турган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси. Дал өзүнө таандык болгон аймактын чегинде мамлекет аймактык үстөмдүктү ишке ашырат, ал мамлекеттик эгемендүүлүктүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Натыйжада, мамлекеттик аймактын укуктук консолидациясы эл аралык укуктук гана эмес, ошондой эле ички мааниге ээ болот. Мамлекеттик аймак мамлекеттик чек аралар менен аныкталган чектерде болот, анын ролу жана негизги максаты алар мамлекеттик бийликтин мейкиндик чегин, башкача айтканда, анын жер, аба мейкиндиги жана суу аймактарына мамлекеттин эгемендигинин чегин көрсөтүү менен аныкталат. Мамлекеттин аймактык бүтүндүгү эгемендик теңчиликтин негизги элементи катары чек аралардын кол тийбестиги жана улуттук аймакты коргоого багытталган эл аралык мамилелердеги эң маанилүү принцип болуп саналат. Эл аралык, аскердик жана чек ара чөйрөлөрүндө мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууда бул принциптерди сактоо эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту жана туруктуулукту сактоонун эң маанилүү шарты болуп саналат.

2. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан мамлекеттик чек аранын түрлөрүнө аныктама берилди. Кургактагы чек ара эки мамлекеттин ортосунда түзүлгөн келишимдердин негизинде кургактык аймагы аркылуу өтүүчү чек ара катары таанылат. Аба мейкиндигиндеги чек арасы кургактык, деңиз жана суу чек араларынын сызыгын бойлой өткөн жана мамлекеттин аба чегин билдирген вертикалдуу тегиздик катары каралууга тийиш. Дарыядагы чек ара - дарыянын ортосунан кеме жүрүүгө мүмкүн болбосо же кеме жүрүүгө ыңгайлуу болсо бойлой өткөн шарттуу сызык. Көлдөгү чек ара - мамлекеттик чек аранын чыгуучу жерлерин көл жээгине туташтыруучу бирдей алыстыктагы, ортоңку, түз же башка сызыкты түшүнөбүз.

3. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу татаал түзүлүш. Бул коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт, аларды ар кандай негиздер боюнча классификациялоого болот. Улуттук коопсуздукту классификациялоо бир катар олуттуу жалпы мүнөздөмөлөргө негизделиши шарт. Классификациялоонун мындай мүнөздөмөлөрүнө коопсуздуктун объектилери жана улуттук кызыкчылыктары топтолгон. Коопсуздуктун объектисине жараша улуттук коопсуздукту мамлекеттик, чек ара, коомдук жана жеке түрлөргө бөлүп карасак болот. Ал эми улуттук кызыкчылыктарга карата келип чыккан ар кандай коркунучтар чөйрөсүнө жараша улуттук коопсуздук экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык коопсуздук болуп бөлүнөт.

4. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугу комплекстүү, эң татаал түрү болуп эсептелет. Анын структурасы экономикалык, саясий, экологиялык, социалдык, аскердик жана башка компоненттерди, ошондой эле улуттук коопсуздуктун структурасын камтыйт. Бардык тармактардын коопсуздугу көп жагынан чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодон көз каранды.

5. Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугу түшүнүгү коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу

категориялардын бири болуп саналат. Чек ара коопсуздугу улуттук кызыкчылыктарды коркунучтардан максатуу коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган. Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы түшүнүлөт.

6. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму негизинен үч тутумду камтыйт. Биринчи, *концептуалдык тутум* концептуалдык жана доктриналдык актылар менен чагылдырылат. Экинчи, *институционалдык тутумду*, чек ара коопсуздугун камсыздоонун субъекттери болуп саналган, мамлекеттик бийлик органдары, чек ара коопсуздугун камсыздоого чакырылган коомдук бирикмелер, уюмдар жана жарандар түзөт. Үчүнчү, *ченемдик-укуктук тутум*, эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга ылайык кабыл алынган чек ара коопсуздугун камсыздоочу ченемдик-укуктук актылар.

7. Чек ара коопсуздугун камсыздоо - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын мамлекеттик чек ара аймагында келип чыккан ички жана тышкы коркунучтардан аймактык бүтүндүктү натыйжалуу коргоого жана каршы турууга багытталган тутумдуу иш-аракети. Эл аралык тажрыйбада чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаттары болуп, биринчиден, коркунучтарды аныктоо, экинчиден, ал коркунучтарга каршы туруу саналат. Бул максаттар чек ара коопсуздугун материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыздоо аркылуу ишке ашырылат.

8. Чек ара коопсуздугун камсыздоодо маанилүү эл аралык укуктун принциптери Кыргыз Республикасынын башка чектеш мамлекеттер менен

достук мамилелерди жана чек ара маселелери боюнча эл аралык кызматташууну өнүктүрүүнүн укуктук негизи болуп саналат. Ошондуктан, эл аралык уюмдардын чек ара коопсуздугун камсыз кылууну өркүндөтүп жаткан эл аралык-укуктук жөнгө салуу өзүнүн маңызы жана мазмуну боюнча тигил же бул өлкөнүн же аймактык бүтүндүгүн гана эмес, ошондой эле мамлекеттин коопсуздугун сактоого багытталган маанилүү укуктук чаранын мүнөзүн алат. Евразия чөлкөмүндө чек ара коопсуздугу КМШнын, ЕАЭБдин, ЖККУнун жана ШКУнун алкагында ишке ашырылат жана алардын эл аралык укуктук актылары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоосунун бүтүндөй комплексин түзөт. Мыйзамдарды жогоруда аталган эл аралык келишимдерге ылайык келтирүү бул чектеш мамлекеттердин чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылууга жана мамлекеттик чек араларда жана чек ара аймактарында укук тартибин сактоого көмөктөшөт.

9. Мамлекеттик функцияларды ишке ашыруу мамлекеттик органдардын негизги милдети, алар өз ыйгарым укуктарын ченемдик-укуктук актыларда бекитилген ченемдердин негизинде ишке ашырышат. Улуттук коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча жүргүзүлүп жаткан мамлекеттик реформа сапаттык жактан жаңы аткаруу бийлиги органын - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын түзүүгө алып келди. Өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары Чек ара кызматынын мурунку пайда болуу мезгили Кыргыз Республикасынын көз карандысыз мамлекет катары калыптануу жана өнүктүрүү мезгилиндеги экономикалык жана саясий зарылчылыгы менен аныкталган. Жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында Чек ара кызматынын ишмердүүлүгү эл аралык кызматташуу, ыкчам-иликтөө, курал же күч колдонуу ж.б иш-чараларынан турган коомдук мамилелердин толук комплексин камтыйт.

10. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутумун түзүү бул тармактын артыкчылыктуу багыты болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чек

ара коопсуздугун камсыз кылууда бирдиктүү тартипти жана жалпы аныкталган эрежелерди түзүү боюнча максаттуу иштерди жүргүзүү зарылчылыгын билдирет.

11. Чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоо тутумундагы көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- чек арада коопсуздугун камсыздоо тармагында мыйзамдарды эл аралык мамилелердеги шарттарга ылайыкташтыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу;

- Кырдаалды талдоо, чек ара коопсуздугуна чакырыктарды жана коркунучтарды аныктоо жана аларга каршы туруу үчүн Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу.

- Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу.

Чек араларды делимитациялоонун жана демаркациялоонун узакка созулган процессине жана эл аралык-укуктук мамиледе такталбагандыгына, ошондой эле чек ара коопсуздугуна жаңы аскердик эмес коркунучтардын пайда болушуна байланыштуу Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишинин артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш: чек аранын жаңы аймактарын уюштуруу; тышкы коркунучтарды болтурбоо, зыянсыздандыруу жана локалдаштыруу боюнча биргелешкен аракеттерди координациялоонун алкагында чек ара өлкөлөрү менен эл аралык кызматташуунун формаларын кеңейтүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону андан ары жакшыртуу үчүн бир катар практикалык сунуштар иштелип чыкты.

1. Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоо тармагында мыйзамдарды эл аралык мамилелердеги шарттарга ылайыкташтыруу үчүн **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө»** мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл.

Бул мыйзамда төмөнкү негизги жоболор камтылышы керек: мамлекеттик чек аранын макамын так аныктоо; чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик коопсуздук органдардын компетенцияларын так белгилөө; «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара мейкиндиги» түшүнүктөрдү мыйзамдык бекитүү; Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чет элдик мамлекеттер менен чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

2. Мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоо жана кайтаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы баардык ыйгарым укуктарды берүү менен укуктук статусун так аныктоо максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында **«Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө»** Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталат.

3. 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө»

жобонун «1. Жалпы жоболор» бөлүмүнө «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы чек ара органдарынын бирдиктүү борборлоштурулган тутумун башкарат» деген пункту кошуу сунушталат.

4. 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобонун «4. Чек ара кызматынын ишин уюштуруу» бөлүмүнүн «Чек ара кызматынын иши чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча үзгүлтүксүз, натыйжалуу жана өз ара байланышта болгон уюштуруучулук-башкаруучулук иш-аракеттери» деген жобону киргизүү сунушталат.

5. Мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамда негизги милдеттер катары эгемендикти, аймактык бүтүндүктү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү сыяктуу милдеттер каралган. Бирок, аталган мыйзамда чек ара коопсуздугун камсыздоо формалары аныкталган эмес.

Буга ылайык, 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамына чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн төмөнкүдөй негизги формаларын сунуштайт:

- мамлекеттик чек араны кайтаруу;
- мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын иштеши;
- чек ара аймагында укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу.

6. Жалпы дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан тенденцияларга ылайык келтирүү үчүн Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн санариптик трансформациялоо, чек ара аймагында, чек ара тозотторунда видео көзөмөл боюнча ишти күчөтүү абзел.

7. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын негизги курамдык бөлүгүн - чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн, **Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын** кабыл алуу сунушталат.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. "Теория государства и права: учебник" (Н.И. Матузов, А.В. Малько) (Юристъ, 2004)
2. Коркунов, Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – 4-е изд. – Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – Том 2. Часть особенная. – 602 с.
3. Паршин А. Что такое государство? (Научное исследование природы государства). - СПб., 1907.-С. 17.
4. Малеев Ю.Н. Территория в международном праве // Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000. С. 113.
5. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. М., 1997; Он же. Территориальные режимы и территориальные споры. М., 2001.
6. Молчановский В.Ф. Безопасность – атрибут социальной системы/ В.Ф. Молчановский // Соц.- пол. аспекты обеспечения государственной безопасности в современных условиях: сб. стат.
7. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 1999-жыл 19-март №27.
8. Клименко Б.М. Мирное решение территориальных споров. - М.: Международные отношения, 1982.
9. Большой юридический словарь. М., 1999. С. 137.
10. 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
11. Словарь иностранных слов Автор: Комлев Н. Г. Издательство: Москва, ЭКСМО-Пресс, 2000 г
12. Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4 июня 1996 г.

13. Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан от 12 июля 1996 г.
14. 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
15. Клименко Б.М., Порк А.А. Территория и граница СССР. - М.: Международные отношения, 1985.
16. Дополнительное соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе 1999 г.
17. Ст. 2 Устава ООН; Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 года; Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 01 августа 1975 года // Действующее международное право. - М., 1996. - Т. 1. - С. 9, 65-79.
18. Парамонов В., Столповский О. Погранично-территориальные проблемы в китайско-центральноазиатских отношениях // Информационный портал «Время Востока». Режим доступа: <http://easttime.ru/analytic/3/8/575.html>
19. Хафизова К. Многомерные границы Центральной Азии // Фонд Карнеги. Публикации. Режим доступа: <http://www.pubs.carnegie.ru>. 01.08.2000
20. Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4 июня 1996 г.

21. Дополнительное соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 26 августа 1999 г.
22. Меморандум о делимитации государственной границы между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан от 17 июля 1998 г.
23. Постановление Президиума Всероссийского центрального исполнительного комитета от 10 сентября 1930 года
О границах между Казахской и Киргизской АССР
24. Договор между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой «О казахстанско-кыргызской государственной границе» от 15 декабря 2001 года
25. Договор «О вечной дружбе между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан» от 24 декабря 1996 года г.Ташкент
26. Протокол №20 внеочередного Совместного заседания Узбекской части узбекско- кыргызской межправительственной комиссии по вопросам делимитации и демаркации Государственной границы Республики Узбекистан с Кыргызской Республикой и Правительственной делегации Кыргызской Республики по делимитации и демаркации кыргызско-узбекской государственной границы от 23 сентября 2006 года
27. Аламанов С. К., заведующий отделом географии ИГ НАН КР, президент Географического общества КР, ЧПП КР
Формирование государственной границы Кыргызской Республики: история, современные проблемы, пути решения
Режим доступа: <http://www.topnews.kg/news/view/formirovanie-gosudarstvennoj-granicy-kr-istorija-sovremennye-problemy-puti-reshenija>

28. Договор между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан о кыргызско-узбекской Государственной границе Бишкек, от 5 сентября 2017 года
29. «Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын демаркациялоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин төрагасынын 2022-жылдын 23-июну №430 тескемеси
30. Договор между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан об отдельных участках кыргызско-узбекской государственной границы от 3 ноября 2022 года» Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-3228/edition/1197218/ru>
31. Договор между Кабинетом Министров Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о совместном управлении водными ресурсами Кемпирабадского (Андижанского) водохранилища Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/219275/edition/1195906/ru?anchor=pr>
32. Закон Кыргызской Республики от 28 ноября 2022 года № 110 О ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан об отдельных участках кыргызско-узбекской Государственной границы, подписанного 3 ноября 2022 года в городе Бишкек
33. Закон Кыргызской Республики от 28 ноября 2022 года №111 «О ратификации Соглашения между Кабинетом Министров Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о совместном управлении водными ресурсами Кемпирабадского (Андижанского) водохранилища, подписанного 3 ноября 2022 года в городе Бишкек»

34. Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан от 12 июля 1996 года
35. Протокол о создании таджикско–кыргызской межправительственной комиссии по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов от 12 июля 1996 года.
36. 2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси
37. Выступление Президента Садыра Жапарова на Общих дебатах 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Режим доступа: <https://www.gov.kg/ru/post/s/21949-prezident-sadyr-zhaparovdun-buunun-bashky-assambleyasynyn-77-sessiyasynyn-zhalpy-debattarynda-sylgn-sz>
38. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.Т.1. – М., 1880. – С.67 [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://runivers.ru/upload/iblock/b08/Tolkovyi%20slovar%20Dalya%201.pdf>
39. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь: В 41т./ Под ред. проф. И.Е. Андреевского. – Т.3. – СПб., 1891. – С.304-308
40. 2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
41. Ю.В. Серегин. Понятия безопасности, защиты, охраны, антитеррористической защищенности объектов. вестник воронежского института мвд россии №3 / 2015. с. 246-248
42. Статут Лиги Наций // Международное право в избранных документах. – Т.12. – М.: Изд-во ИМО, 1957. – С.79

43. Харичкин И.К. Национальная безопасность: природа, содержание, структура // Правовое обеспечение пограничной безопасности: Матер, межвед. научно-практ. конф. - М.: МВИ ФПС России, 2001. - С. 6.
44. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 [жарлыгы менен бекитилген](#) «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
45. Романович, А. Л. Перспективы развития и обеспечение безопасности: философско-методологические проблемы [Текст] / А. Л. Романович - М., 2002.-С.67.
46. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
47. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 [жарлыгы менен бекитилген](#) «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
48. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
49. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 5-е изд. - М., 1986. - С. 462.
50. Прудников А.С. Теоретико-правовые и организационные основы обеспечения безопасности личности. - М.. 1999. - С. 24.
51. Сергеев В.В. Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации: Дис.... канд. юрид. наук. - М., 2002.
52. Богданов С.А. Пограничная безопасность - важнейшая составляющая национальной безопасности России//Вестник границы России. - 1999.-№ 4.-С. 18.

53. Пограничная политика Российской Федерации: Монография / А.Н. Брижик, Ю.И. Бочорадзе, В.И. Боярский и др. / Под общ. ред. А.И. Николаева. - М.: Граница, 1998. — С. 15.
54. Щербаков А.С. Пограничная безопасность России и система ее обеспечения // Безопасность. - 1996. - № 1-2.
55. Проблемы пограничной политики государства и пути их решения: Монография / М.П. Гришин. В.Н. Губченко, В.А. Дмитриев и др. - М.: БДЦ-пресс, 2001. - С. 7;
56. Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Монография / Ю.И. Авдеев, С.В. Аленкин, В.В. Алешин и др. / Под ред. А.В. Опалева. — М.: Юнити-дана, 2004. - С. 73. Режим доступа: <https://www.litres.ru/book/raznoe-4340152/pravovaya-osnova-obespecheniya-nacionalnoy-bezopasnosti-ros-67313349/>
57. Вахрамеев А.В. К вопросу об обеспечении национальной безопасности Российской Федерации: декларации и реальность // Социально-гуманитарные знания. - 2002. - № 1 -3.
58. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М., 1974, с. 93–99. Все дальнейшие цитирования определений относятся к этим страницам.
59. Кубатов И.К. Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздук тутумун административдик-укуктук жөнгө салуу / И.К.Кубатов // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2023. -№1. –Р. 154-157.
60. Стахов А.И. Административно-правовое регулирование безопасности в Российской Федерации: Монография.–М.: РГУП, 2021. -241 с.
61. Кондрашов Б.П. Общественная безопасность и административно-правовые средства ее обеспечения. – М.: Юрист, 1998. – С. 24.
62. Ярочкин В.И., Бузанова Я.В. Теория безопасности. – М.: Мир, 2005. – С.122

63. 2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
64. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 [жарлыгы менен бекитилген](#) «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
65. [Кыргыз Республикасынын Конституциясы](#). 11-апрель 2021-жыл
66. 2017-жылдын 17-июну №107 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
67. 2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы
68. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 4-апрелиндеги № 172 [токтому](#) менен бекитилген Кыргыз Республикасынын чек ара режиминин жана чек аралык тилке режиминин эрежелери.
69. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 [токтому](#) менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө жобо
70. 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №242 «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
71. Алексеев С.С. Теория права. — М., 1993. — С. 144.
72. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл
73. У.О.Аманалиев. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023., 123 б.
74. Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. - М., 1999.

75. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 1978. - Т. 1 - С.416.
76. 2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
77. Семакин А.С. Конституционно-правовое регулирование военной службы в Российской Федерации: Дисс. ... канд. юр. наук. - М., 1999 - С. 87.
78. 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамы
79. Ст. 51 Устава Организации Объединенных Наций. - Сан-Франциско. 1945. - 26 июня.
80. 2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
81. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева. - М.: ИНФРА-М, 1998. - С. 399.
82. Бельков О.А. Проблемы и пути военного обеспечения национальных интересов России // Полис. - 1994. -№ 4. - С. 162.
83. Харичкин И.К. Политическая элита и ее роль в обеспечении национальной безопасности России. - М.: МВИ, 1999. - С. 90.
84. Щербаков Д.А. Правовое обеспечение пограничной безопасности Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.2005 С.113
85. Молдоев Э.Э. Государственно - правовые основы обеспечения национальной безопасности Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Бишкек 2010. С.160

86. 2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы.
87. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 [жарлыгы менен бекитилген](#) «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
88. 2017-жылдын 17-июнунда № 107 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
89. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 24-августундагы ПЖ №348 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин катчылыгы жөнүндө жобосу
90. 2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому
91. 2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы
92. Проблемы пограничной политики государства и пути их решения: Монография / М.Л. Гришин, В.Н. Губченко, В.А. Дмитриев и др. — М.: БДЦ-пресс, 2001. — С. 102.
93. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 7-октябрындагы №739 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө» Жобо

94. Мюллерсон Р.А. Роль и возможности международного права в создании ВСМБ // Всеобъемлющая система международной безопасности и международное право. - М., 1987. — С. 77.
95. [Резолюции 25-й сессии \(1970 год\) — Генеральная Ассамблея ООН.](https://www.un.org/ru/ga/25/docs/25res.shtml) <https://www.un.org/ru/ga/25/docs/25res.shtml> (дата обращения: 28.09.2024).
96. Щербаков Д.А. Правовое обеспечение пограничной безопасности Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.2005 С.113
97. Тункин Г.И. Право и сила в международной системе. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С.34-36;
98. Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хелсинки, 1 августа 1975 года// Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения: справочное пособие. – Варшава, 2001. – С. 237-256
99. Кант И. К вечному миру. – М.: Моск. рабочий, 1989. – С.73
100. Режим просмотра: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 04.10.2024г.)
101. Соглашение от 20 января 1995 года «О Таможенном союзе»
Режим просмотра: <https://www.alt.ru/tamdoc/95soglts/> (дата обращения 04.10.2024г.)
102. Договор О Евразийском экономическом союзе. Режим просмотра: <http://www.eaeunion.org/?lang=ky#about-history> (дата обращения 04.10.2024г.)
103. Основы пограничной политики государств - членов ЕврАзЭС, утвержденные решением Межгоссовета от 13.05.2002. № 55.
Режим просмотра: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=26478 (дата обращения 04.10.2024г.)

104. Режим просмотра: <https://ky.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 04.10.2024г.)
105. Режим просмотра: [От Договора к Организации \(odkb-csto.org\)](http://odkb-csto.org) (дата обращения 05.10.2024г.)
106. Ржевский В.А. О юридической природе форм нового Содружества Независимых Государств // Государство и право. - 1992. - № 6;
107. Талалаев А.Н. Виды государств как субъектов международного права. - М., 1994.-С. 91.
108. Лазарев Б.М. Федерация или конфедерация? Новый союзный договор: поиски решений. - М., 1990;С.47
109. Моисеев Е.Г. Десятилетие Содружества: международно-правовые аспекты. - М.: Книга и бизнес, 2001. - С. 78.
110. Режим просмотра: <https://www.visatoday.ru/?a=granicasn> (дата обращения 05.10.2024г.)
111. Эсенбаев М.А. Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва 2000г.
112. 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
113. 2002-жылдын 31-августундагы N 241 «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
114. 2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
115. 2006-жылдын 22-майындагы №270 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик

- башкарууну өркүндөтүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
- 116.** 2010-жылдын 16-июлундагы №41 «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
- 117.** 2012-жылдын 4-сентябрындагы №161 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Жарлыгы
- 118.** 2012-жылдын 10-декабрында №814 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» жобо
- 119.** 2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому
- 120.** Мальков В.В. Государственное управление и административное право. – М., 1978. – С.339.
- 121.** Большая советская энциклопедия. – М., 1976.- Т.24.-Кн. 1. –С. 981.
- 122.** Матузов Н.И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности // Конституция СССР и правовое положение личности: Сб. ст. –М., 1979. – С.87.
- 123.** Кучинский В.А. Личность, свобода, право. -М., 1978. – С.30.
- 124.** Радько Т.Н. Теория государства и права: Учеб. – 2 – е изд. – М.: Проспект, 2009. – с. 688.
- 125.** Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз

Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобо

126. [Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын 2020-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы](http://gps.gov.kg/itogi/). Режим доступа: <http://gps.gov.kg/itogi/>
127. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы
128. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. - Москва: Омега-Л, 2012. - 323 с. - ISBN 978-5-370-02577-8.
129. У.О.Аманалиев. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023
130. Большой юридический словарь. М., 1999. С. 238. Режим доступа: <https://library.khpg.org/files/docs/1331896563.pdf>
131. 2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жарлыгы
132. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
133. Кубатов, И. И. Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздук тутумун административдик-укуктук жөнгө салуу / И. И. Кубатов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – No. 1. – P. 154-157. – EDN SOIFKB.
134. 2014-жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
135. 2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы

136. 2009-жылдын 24-июлунда №242 кабыл алынган «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
137. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 [ТОКТОМУ](#) менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө» жобо
138. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 9-мартындагы №84 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги жөнүндө» жобо
139. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-ХП «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
140. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 10-декабрындагы №302 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы жөнүндө» жобо
141. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепсиясы
142. Кубатов И.И. Административно-правовое регулирование системы национальной безопасности в Кыргызской Республике. Известия вузов Кыргызстана. 2023. №. 1. с. 154-157
143. 2019-жылдын 24-апрелинде №52 «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы

